

scheiden zaken. De klassenstrijd neemt - zo leert hem zijn analyse van de kapitalistische tegenstellingen - wanneer hij een bepaalde intensiteit bereikt de vorm aan van de revolutie, die zich alleen maar door die intensiteit en door niets anders van de zogenaamde alledaagse klassenstrijd onderscheidt. Het is de kwantiteit van de acties en van de daarbij betrokken aantallen arbeiders, die tot een kwalitatieve verandering leidt, niet omgekeerd. De revolutie spruit uit de klassenstrijd voort, de klassenstrijd niet uit de revolutie, doch uit de kapitalistische produktieverhoudingen. De vormen die hij aanneemt worden bepaald door de gegeven structuur der maatschappij en zullen daaraan beantwoorden, onafhankelijk van de vraag hoe zogenaamd revolutionaire of andere politici de situatie beoordelen.

6.

PANNEKOEKS KRITIEK OP DE VAKBEWEGING

Als Anton Pannekoek zich aan het prille begin van de twintiger jaren verzet tegen wat hij op dat tijdstip nog het "kommunistisch opportunisme" noemt, dan doet hij dat volstrekt niet alleen, omdat de stroming waartegen hij zich keert - in een periode notabene, waarin de praktijk van de klassenstrijd hoe langer hoe meer bewijst hoe zeer de dagen der oude strijdmethoden en organisatievormen zijn geteld - nog politiek en parlementarisme wil bedrijven.

Wat hij haar verwijt is niet slechts, dat zij in dit opzicht het verleden vertegenwoordigt. Het heden, met zijn totaal andere verhoudingen dan die, waaraan het parlementarisme zowel zijn ontstaan als zijn rechtvaardiging dankt, kenmerkt zich, naar hij konstateert, tevens door een groeiende tegenstelling tussen de arbeiders en de vakbeweging. Hij ziet die tegenstelling telkenmale aan het licht treden wanneer de arbeiders op grond van hun klassepositie tegen het kapitaal in verzet komen.

In zijn zo belangrijke opstel van 1920 waarnaar in de voorafgaande hoofdstukken al herhaaldelijk verwezen is noemt hij (85) de vakbonden een "reaktionaire macht". Hij zegt over hen (86):

"De grote vakbonden zijn tot lichamen geworden, die enigszins het karakter van staatsorganismen vertonen: de bestuurders zijn van dienaren tot meesters geworden, die een kaste vormen, welke zich met de organisatie vereenzelvigd, die over alle machtsmiddelen van het geheel gebieden (de

financiën, de pers), terwijl elke opstandige wil van de leden stuk loopt op het apparaat van reglementen en bureaucratische hiërarchie, voor hij zich tegenover de leiders kan doorzetten. Slechts met grote volhardende krachtsinspanning kan een oppositionele stroming in de massa's op de duur tot een matig succes leiden; dit beperkt zich gewoonlijk tot persoonsveranderingen, waarbij het systeem ongewijzigd blijft. Hoe dikwijls kwam het in de afgelopen jaren in Engeland, in Duitsland, in Amerika niet voor, dat de leden in openlijke oproer losbarstten en hun gang gingen, tegen de leiding of de besluiten van de bond in! Dat dit zo als iets gewoons gezegd wordt, drukt al uit, dat de leden niet gebieden over de vakbond, dat deze bond niet hun collectiviteit is, maar als het ware een vreemde, boven hen staande, hoewel tegelijk toch uit henzelf ontspruitende macht, dus iets analoogs met de staat. Is het oproer geluwd, dan komt de oude heerschappij weer op de oude manier tot zijn recht; ondanks de machteloze verbittering en haat onder de massa's weet zij zich te handhaven, steunende op de vele onverschilligen en vooral ook omdat allen de innerlijke noodzakelijkheid van de vakbond voelen, als enig middel voor de arbeiders om tegenever het kapitaal in sterke onderlinge samenhang kracht te vinden. De bureaucratische leiders komen niet alleen daarin met het beambtendom, dat de staatsmacht beheerst, overeen, dat zij de massa's beheersen voor het kapitaal, ten dienste van het kapitaal, dat door hen de arbeiders onderworpen houdt, maar ook daarin, dat hun politiek steeds meer neerkomt op het paaien van de massa, door demagogische frasen, ten gunste van hun overeenkomsten met het kapitaal. Grof en ruw in Duitsland, waar zij met list en geweld aan de arbeiders overal weer het stukwerk en de verlengde arbeidstijd opgedrongen hebben; sluw in Engeland, waar zij - evenals de regering - in schijn zich onwillig laten schuiven door de arbeiders, wier wensen zij inderdaad saboteren. Deze kontrarevolutionaire macht kan niet vernietigd of verzwakt worden door een wisseling van personen; het is de organisatievorm zelf, die de massa's vrijwel machteloos maakt, die hen verhindert, de vakbonden tot orgaan van hun wil te maken."

Wat allereerst aan deze passage opvalt is, dat zij na praktisch een halve eeuw nagenoeg niets van haar aktualiteit verloren heeft. Integendeel, zij is op de vakbeweging van nu zo mogelijk nog toepasselijker dan op die van 1920, met dien verstande dan, dat het gevoel, dat de vakbond, ondanks alles, voor de arbeiders niettemin het enige middel zou zijn om in sterke onderlinge samenhang kracht te vinden tegenover het kapitaal, in de loop van vijftig jaar sterk is afgezwakt.

Waarvan Pannekoek hier spreekt, is een gevoel, dat voortspuit uit de ervaringen van een zo langzamerhand toch wel grijs verleden. Het berust op een ervaring, die geenszins meer de persoonlijke ervaring van wie ook uit de

thans levende arbeidersgeneraties is. Waarmee men te maken heeft is een mythe, waaraan onophoudelijk kunstmatig nieuw leven ingeblazen wordt; een traditie, die, zoals alle tradities, een bijzonder taai leven heeft, maar die desalniettemin heden ten dage toch bepaald minder betekent dan in de tijd, dat Pannekoek de betreffende woorden op papier gezet heeft, omdat "het verleden" op dat moment nu eenmaal nog verser in de herinnering heeft gelegen.

In onze tijd zijn heel wat arbeiders van mening, dat de vakbond voor de behartiging van de individuele belangen van zijn leden mogelijk van nut kan zijn, maar dat men bij hem aan het verkeerde adres is wanneer het er om gaat "tegenover het kapitaal kracht te vinden in sterke onderlinge samenhang". En zo zij, onder de invloed der traditie, de oude zienswijze omtrent de vakbeweging nog met de mond verkondigen, dan geven zij met hun daden toch van een heel andere instelling blijk; dan is hun praktijk niettemin met hun opvatting in flagrante tegenspraak; dan blijken zij in werkelijkheid heel anders te denken dan zij veronderstellen. Zodra er zich een klasse-konflikt aandient, zoeken de arbeiders hun kracht niet bij de bonden, maar in eigen zelfstandig optreden, in nieuwe strijdmethoden en nieuwe organisatievormen, die zij telkens weer opnieuw voor iedere gelegenheid zélf moeizaam tot stand brengen. Sinds het einde van de tweede wereldoorlog (maar de ontwikkeling is natuurlijk lang daarvóór begonnen) is in bepaalde kapitalistische landen het aantal door de vakbeweging geproklameerde stakingen slechts een paar pro-mille (!) van het aantal onofficiële, zogenaamde "wilde" konflikten; in andere landen, zoals Frankrijk bijvoorbeeld, roept de vakbeweging, zij het aarzelend en soms achteraf, als de arbeiders eenmaal begonnen zijn, wel stakingen uit, doch alleen met het duidelijke oogmerk, de zaken in de hand te houden en de strijd zo spoedig mogelijk geruisloos om zeep te brengen (87). De feiten zijn zo evident en onomstotelijk, dat ook burgerlijke auteurs over de vakbeweging - waartoe wij, naar men begrijpen zal, ook hen rekenen, die uit de gelederen van haar apparaat komen of daar nauw contact mee onderhouden - er niet aan voorbij zijn kunnen gaan. Sedert de vijftiger jaren is er een snel wassende, nu bijna niet meer te overziene stroom van internationale literatuur, die de tegenstelling tussen de arbeiders en de vakbeweging min of meer tot onderwerp heeft, of die, zonder dat op die tegenstelling speciaal de nadruk wordt gelegd, zich bezig houdt met wat gedefinieerd wordt als: de integratie van de vakbeweging in de bestaande maatschappelijke orde. Het blote bestaan van die reeks geschriften bewijst hoezeer het verschijnsel waarvan hier sprake is een algemeen verschijnsel is geworden, dat zich aan iedere waarnemer opdringt.

Waarin vrijwel al deze waarnemers zich onderscheiden van Pannekoek is, dat zij vaak oneindig veel meer details weten te produceren dan waar toe hij in staat is, dat hij daarentegen veel dieper dan zij tot het wezen van de vakbeweging doordringt. Het eerste laat zich natuurlijk gemakkelijk verklaren uit het tijdsverschil; het tweede is een gevolg van de door Pannekoek toegepaste onderzoekmethode. Ook de beste onderzoekmethode echter kan geen verklaringen uit het niets scheppen. Dat betekent, dat wanneer Pannekoek in staat is geweest tot een analyse met nog altijd actuele en zeer modern aandoende konklusies, iets, of veel zelfs van de huidige feiten en facetten toen reeds aanwezig moet zijn geweest. Zo is het ook inderdaad. Geen opvatting verschilt dan ook meer van die van Pannekoek - en, wat veel belangrijker is natuurlijk, van de realiteit - dan een, welke vaak wordt aangetroffen en die bijvoorbeeld spreekt uit de titel van een kleine brochure, die in de 50-er jaren - met een nadrukkelijke verwijzing naar Pannekoek nog wel - gepubliceerd is door de I.L.P., de Britse Onafhankelijke Arbeiderspartij, en die "De veranderende structuur van de vakbeweging" (88) heet.

Natuurlijk is het juist, dat de vakbeweging van nu lang niet meer dezelfde is als die van haar ontstaansperiode. Maar waarop de nadruk moet worden gelegd is dit, dat de opgetreden wijzigingen niet haar wezen raken; dat dit wezen hetzelfde is gebleven; dat het de historische omstandigheden zijn, die zijn veranderd en dat zich de vakbeweging juist door haar wezen en door haar wezenlijke structuur voortdurend verder in de kapitalistische maatschappij heeft kunnen integreren, terwijl de arbeiders met die maatschappij - en derhalve ook met de vakbeweging - in scherper konflikt raken.

Dat wezen van de vakbeweging heeft Pannekoek, dank zij zijn onderzoekmethode, al bijzonder vroeg doorzien. Maar ook op dit terrein hebben zijn opvattingen zich natuurlijk geëvolueerd. Als men bijvoorbeeld leest, wat hij in 1905 opmerkt over de grote mijnwerkersstaking, die in februari van dat jaar in Duitsland uitbreekt in het Roergebied en in het kolen-district van Westfalen (89), dan bemerkt men, dat hij enerzijds de vakorganisaties uiterst raak typeert, maar anderzijds nog geheel gevangen zit binnen zijn (radikaal-) sociaaldemokratische opvattingen van die tijd. Hij beschrijft het optreden der vakbeweging met een opmerkelijk realisme, maar hij beschouwt het nog als een verkeerd optreden; als een optreden, dat anders zou moeten zijn; niet als het optreden zoals dat onvermijdelijk uit het werkelijke karakter der vakbeweging voortvloeit.

Pannekoek schildert in het genoemde artikel (90) hoe de desbetreffende mijnwerkersstaking "niet door, maar ondanks de vakbeweging begonnen" is; hoe "de leiders der vakverenigingen al hun best doen haar tegen te

gaan", om haar vervolgens, wanneer dit niet gelukt, de staking eenmaal een feit is en bij de proletarische massa's een geestdrift zoals Duitsland die tevoren nog niet gekend heeft, op zijn onverwachtst, zonder voorkennis der stakers, zonder rekening te houden met hun stemming en met wat zij willen, te beëindigen. Het zijn dingen, die de hedendaagse arbeiders allemaal maar al te zeer uit ervaring kennen. En wie, die niet al te jeugdig daarvoor is, herinnert zich niet, als hij bij Pannekoek leest hoe de woede der arbeiders dan geen grenzen kent en hoe de diplomaboekjes der bonden worden verscheurd, de taferelen, die zich bijvoorbeeld in 1955 te Amsterdam hebben afgespeeld tijdens de staking van het gemeentepersoneel, of, eveneens bij het einde van een mijnstaking, in 1965 in de noord-franse stad Lens?

In hetzelfde artikel (91) spreekt Pannekoek van "de burgerlijke opvattingen", die in de vakbeweging tevoorschijn komen. Het zijn opvattingen, waartegen hij zich keert; die hij bestrijdt. Hij beziet ze als de opvattingen van iemand, "die de toestand van een goed verzorgd werkbeest een menswaardig bestaan acht; die het kapitalisme opvat als een blijvende toestand, waarin men zich zo goed mogelijk moet inrichten". Met andere woorden, hij ziet de konsekventies van die opvattingen, maar nog geenszins als hun oorzaak het feit, dat de vakbeweging als zodanig op burgerlijke bodem staat. Al constateert hij wel reeds, dat die burgerlijke tendenzen "des te sterker overal optreden naarmate de vakbeweging zich krachtiger en beter ontwikkelt", en al weet hij dan ook heel goed, dat zijn opvatting omtrent de vakbeweging "zeer slecht past voor hen, die zich geheel en al aan de vakbeweging wijden" en die "alle krachten inspannen om het kapitalisme zo goed mogelijk te organiseren", hij konkludeert daaruit vooralsnog geenszins, dat een radikale vakbondspolitiek vloekt met het karakter van de vakbeweging zelf.

Vijf jaar later reeds laat hij (92) in een beschouwing over "Vakbondsdemocratie" een ander geluid horen. Hij schenkt aandacht aan de steeds vaker te vernemen klacht, dat de vakbewegingsleiding zich tot een bureaucratie ontwikkelt; hij stelt vervolgens vast, dat die bureaucratie er opvattingen op na houdt, die tot de opvattingen der arbeiders in steeds schriller tegenstelling komen te staan; daarna betoogt hij dan, dat deze tegenstelling niet aan de vakbondsbureaucratie verweten kan worden, doch noodzakelijkerwijze wel ontstaan moet uit de bijzondere verhoudingen van de vakbondsstrijd.

Na in zijn "Lessen uit de mijnwerkersstaking" nog te hebben verkondigd, dat het streven der vakbeweging "naar maatschappelijke vrede tussen arbeiders en ondernemers" een "ontaarding" wezen zou, waartegen grondiger kennis van het kapitalisme en socialistische propaganda een "reme-

die" zouden kunnen vormen, helt hij nu langzaam over tot het standpunt dat daartegen geen kruid gewassen is. Maar het is nog slechts een hoogst aarzelande schrede, die hij hier zet in de richting van zijn latere opvattingen.

Het is alsof men bij Pannekoek in deze periode van zijn leven - en dat geldt dan zowel voor zijn kijk op de vakbeweging als voor zijn beoordeling van het parlementarisme - twee melodiën beluistert, die een tijdlang volledig met elkaar harmoniëren. Zo luid kan de ene niet klinken of de ander is niettemin als ondertoon verneembaar. Dat men geen dissonanten hoort is bij zijn "vakbewegingskompositie" - die ons hier thans interesseert - geenszins verwonderlijk, omdat Pannekoek, ook lang voordat zijn uiteindelijk inzicht in het karakter van de bonden zich heeft gekristalliseerd, natuurlijk nooit fantastische illusies omtrent hen heeft gekoesterd. Hij kent van het begin af aan de beperkingen waaraan de vakverenigingen nu eenmaal onderworpen zijn even nauwkeurig als bijvoorbeeld zijn marxistische geestverwante Rosa Luxemburg (93).

Als Pannekoek zich bezig houdt met de staking op de noord-duitsche scheepswerven (94), zegt hij nadrukkelijk, dat "de strijd van de arbeiders voor een verbetering van hun arbeidsverhoudingen niets anders is dan eenvoudig een ding om de verkoopprijs van een bepaalde waar: hun arbeidskracht." Hij laat er op volgen, dat "de natuur van het kapitalisme, waaraan zij zich natuurlijk niet onttrekken kunnen, nu eenmaal zo is, dat elke verkoop van waren tenslotte in geordende rechtsvormen geschiedt", waardoor "de tactiek van de vakbeweging het kapitalisme tot basis heeft."

Waar Pannekoek in deze jaren over "de vrede-tactiek van de vakbeweging" spreekt en waar hij zich verheugt, dat bij klassebewegingen zoals die van het jaar 1911 in Engeland, "die er een begrijpelijke reactie tegen vormen", de massa's desondanks "het kapitalistische juk van zich af proberen te schudden", constateert hij (95), dat "dergelijke akties toch niet een goede vakbeweging kunnen vervangen. Organisatie zonder strijd-lust", zo schrijft hij, "is zwak, maar een plotseling opkomende strijd-lust is zonder stevige organisatie even zwak."

Een paar maanden later (96) blijkt zijn vertrouwen in de kracht van spontane arbeidersakties niet onbelangrijk te zijn toegenomen. Terwijl hij aan de ene kant vaststelt, dat de organisatie niet alle lagen der arbeidersklasse kan omvatten en dat juist in de hoogst ontwikkelde en meest gekoncentreerde kapitalistische bedrijven het aantal georganiseerden verhoudingsgewijs geringer is dan in de minder gekoncentreerde grote industrie - omdat de arbeiders der eerstgenoemde bedrijven de macht van het kapitaal als zó reusachtig ervaren, dat ook georganiseerd verzet hen volkomen uitzichtloos voorkomt - merkt hij aan de andere kant op, dat deze massa's

even proletarisch als welk ander deel van de arbeidersklasse ook, in de leerschool der kapitalistische produktie een instinktieve discipline hebben geleerd. "Als ze dan", vervolgt hij, "plotseling zich spontaan in de strijd storten, vertonen ze een verrassende solidariteit en zelfbeheersing, die de vakbeweging vaak beschaamd doet staan." ... "Zodra door de een of andere gebeurtenis de macht van het kapitaal hen niet meer overweldigend en onaantastbaar voorkomt, zullen ze mee oprukken en bij de massa-akties misschien een nog grotere rol spelen dan de georganiseerden. Daarmee wordt het onderscheid tussen de georganiseerde en de ongeorganiseerde massa tot een klein verschil gereduceerd en daarmee verandert tevens de betekenis van de organisatie in de massa-strijd."

Pannekoek zegt dan vervolgens - nog altijd in hetzelfde dagblad-kommentaar - dat bestaande vormen van organisatie in de strijd te gronde kunnen gaan. "Het wezenlijke echter blijft: de geest, waaruit de drang tot organisatie voortkomt, de discipline, die als het ware instinktief tot georganiseerd, gezamenlijk handelen voert en waaruit in elke nieuwe situatie de vormen en organen worden geschapen, waarin de wil van de massa's tot uitdrukking kan komen. Deze organisatiegeest, die voortspuit uit de proletarische klasstoestand, sluimert in het gehele moderne proletariaat en wacht dikwijls alleen maar op de juiste stoot. Hij verleent niet alleen de huidige massa-akties, maar ook de toekomstige, nog veel grotere akties van de massa, een geheel nieuw karakter, waardoor ze zich volledig van vroegere massa-bewegingen onderscheiden."

De ondertoon, vroeger ook al aanwezig, klinkt hier luider door; dat wat men "het wijsje van de zogenaamde radikale vakbewegingstactiek" zou kunnen noemen, wordt zwakker om tenslotte, zo omstreeks het einde van de eerste wereldoorlog, geheel weg te sterven. De reden daarvan is dezelfde als die, waarop wij reeds gestuit zijn bij het schetsen van de veranderingen in Pannekoeks opvattingen omtrent het radikale parlementarisme. De verklaring is ook nu in zijn eigen beschouwingen over vakbewegingsvraagstukken te vinden.

In een van zijn reeds geciteerde opstellen zegt Pannekoek (97), dat de verhoudingen waaruit de grote vakbonden ontstaan geenszins onveranderlijk zijn. "Heel hun geperfectioneerde organisatievorm past bij een periode van de klassenstrijd, waarin het proletariaat weliswaar voor de verbetering van zijn levensomstandigheden vecht, maar zijn strijd nog allesbehalve het karakter heeft van een worsteling om de macht" (men leze: tegen de grondslagen der burgerlijke samenleving - C.B.). In de mate waarin dat wél het geval wordt, zo zet hij uiteen, doen zich nieuwe omstandigheden voor. Dan hebben de speciale bekwaamheden der bureaucratie of de wijsheid der leiders niet veel meer te betekenen. De massa-akties die dan ontstaan "stellen heel andere eisen dan de loonstrijd tegen de ondernemers; nu komt het

vooral aan op het heldere inzicht en de zelfstandigheid der massa's. Dan gaat het initiatief vanzelf van de leiders op de massa's over."

Nog zweeft Pannekoek als hij dit schrijft zoïets voor ogen als een complete verandering - een radikaliserings, als men wil - van het vakbondswezen. Hij ziet een mogelijkheid, dat de massa's tegenover de bureaucratie hun verlangens doorzetten; dat zij hún wil in de vakbondsleiding laten gelden en dat dientengevolge de organisaties zich bij de nieuwe verhoudingen aanpassen. Maar daarvoor is het dan ook nog pas 1910, als hij dit verkondigt.

Binnen enkele jaren al zal de ervaring uitwijzen, dat een radikaliserings van de vakbeweging op deze manier een illusie is. Die ervaring wordt volstrekt niet alleen door Pannekoek opgedaan. Zij wordt het gemeengoed van velen. Ook de Britse onderzoeker G.D.H. Cole bijvoorbeeld, die helemaal niet Pannekoeks onderzoeksmethode hanteert, en die dan ook tot andere konklusies komt, constateert (98) niettemin, dat "de vakbeweging welbeschouwd meer heeft verloren dan gewonnen; dat de band tussen organisatie en leden losser wordt en dat zij... vergeet, dat haar bestaansreden ligt in de onafgebroken strijd tegen kapitalisme en uitbuiting." Cole stelt tevens een toenemende verwijdering tussen de officiële leiding en de gewone leden vast. Hij ziet, dat de vakbondsfunctionarissen zich tot leden der regerende klasse ontwikkelen en hij schrijft, dat er géén middel schijnt om daar verandering in te brengen.

Waarom Cole hier van Pannekoek verschilt is natuurlijk, dat eerstgenoemde "de strijd tegen kapitalisme en uitbuiting" als de bestaansreden van de vakverenigingen blijft beschouwen; dat hij, Cole, de strijd tegen bepaalde, aan een historisch begrensde fase gebonden, gevolgen van het kapitalisme met de strijd tegen het kapitalisme zelf verward; dat hem het verschil ontgaat tussen zekere strijd tegen de ondernemers en de strijd tegen het ondernemersdom, welk verschil aan Pannekoek juist hoe langer hoe duidelijker wordt.

Waarom Pannekoek van Cole verschilt is, dat hij de praktijk van de vakbewegingsbureaucratie niet aldus verklaart, dat zij haar oorspronkelijke taak vergeten zou. Want door een dergelijke "verklaring" wordt niets opgehelderd. Wat Cole vergeet is, dat het er juist om gaat, dit zogenaamde "vergeten" te verklaren. Dat geschiedt bij Pannekoek uit de structuur en het karakter van de vakbeweging; uit haar positie in de samenleving. Waar het hem als steeds om gaat, dat is het nasporen van de wetmatigheden van haar ontwikkeling, waar Cole in het geheel geen oog voor heeft.

Als Pannekoek dan die wetmatigheden eenmaal op het spoor is, komt hij tot uitspraken die, zoals blijkt uit zijn reeds uitvoerig geciteerde karakteristiek van 1920, onmiddellijk de aandacht trekken. Zijn vaststelling, dat "het de organisatievorm zelf" van de vakbeweging is "die de massa's verhin-

dert de bonden tot orgaan van hun wil te maken" betekent, dat hij, wat hij tien jaar tevoren nog voor mogelijk heeft gehouden nu als een onmogelijkheid verwerpt. Als hij beweert, dat "de conservatieve macht van de vakbewegingsbureaucratie niet vernietigd of verzwakt kan worden door een wisseling van personen", dan wil dat zeggen, dat hij voor het instituut van de vakbeweging thans ook nadrukkelijk de algemene regel erkent, die naar zijn inzicht voor de maatschappelijke ontwikkeling in haar geheel geldt, namelijk, dat het karakter ervan niet bepaald wordt door persoonlijke wensen. Andere bestuurders kunnen in de wezenlijke positie van de vakbeweging geen wijziging brengen. Andere verhoudingen in de kapitalistische samenleving brengen wel nieuwe strijdwijzen voort - dat heeft hij inderdaad treffend juist gezien - maar niet als een andere strijdwijze van de vakbeweging. Wanneer het initiatief werkelijk op de massa's overgaat, komen massa's en vakbeweging als vijanden tegenover elkaar te staan.

Deze, de uiteindelijke opvatting van Pannekoek, is niets anders dan de theoretische, dat is in algemene termen samengevatte, konklusie uit een ervaring. Dat men een tijdlang, naar wij gekonstateerd hebben, als het ware twee opvattingen tegelijkertijd bij hem kan aantreffen - opvattingen, die wij vergeleken hebben met twee melodieën in een en dezelfde kompositie - dan ligt dat niet aan de een of andere willekeur van de "komponist", aan Pannekoek, maar dan komt dat doordat hij op zijn beurt die twee "melodieën" in de maatschappij beluistert.

In de periode waarin dat het geval is zijn de vroegere verhoudingen nog niet geheel en al gestorven en kondigt de geboorte van nieuwe verhoudingen zich nog slechts aan. Wie in Pannekoeks opvattingen uit die dagen een tegenstrijdigheid zou willen ontdekken, bedenke, dat het hier geen tegenstrijdigheid in "de theorie" betreft, doch de theoretische uitdrukking van een tegenstrijdigheid, die in de werkelijkheid zélf gegeven is. Zij verdwijnt ook bij Pannekoek naarmate zij zich oplost in de realiteit. Zij verdwijnt wanneer de ervaring ondubbelzinnig uitwijst, dat de vakverenigingen - zoals Pannekoek het in 1946 formuleert (99) - zich ontwikkelen, niet slechts tot organen der burgerlijke samenleving, "niet enkel meer tot organen van het kapitalisme, maar van het kapitaal."

KRITIEK VAN DE DERDE INTERNATIONALE OP PANNEKOEKS OPVATTINGEN OVER PARLEMENTARISME EN VAKBEWEGING

De opvattingen van Anton Pannekoek over parlementarisme en vakbeweging, die wij in de voorafgaande hoofdstukken hebben leren kennen, zijn van meet af aan veroordeeld door hen, die - om welke reden dan ook - aan de traditionele organisatievormen en de overleefde opvattingen over arbeidersstrijd hardnekkig zijn blijven vasthouden. Soms richt hun kritiek zich direkt tegen Pannekoek zelf, soms tegen anderen, die tegelijk met hem tot dezelfde of soortgelijke inzichten zijn gekomen en er de konsekventies uit trekken.

Aan het einde van de eerste wereldoorlog treft men de laatsten vooral in Duitsland in grote getale aan. Hun heftigste critici bevinden zich op dat tijdstip in de centrale van de K.P.D. (Kommunistische Partei Deutschlands), dat wil zeggen in de rijen der bolsjewisten. Dat is zeer begrijpelijk. De bolsjewisten immers verschijnen op het historische toneel met de pretentieuze, aanspraak, dat zij de enig legitieme hoeders zijn van "het marxistisch erfgoed" en dat zij "derhalve" het monopolie bezitten van de "beproefde" taktiek en de juiste organisatie-opvattingen. Niets komt hen daarom zo ongelegen, als het door marxisten geuite verwijt, dat zij - die inzake partij en vakbeweging inderdaad het vanouds bekende standpunt der niet-reformistische sociaaldemokraten innemen - de strijdmethoden der bankroete Tweede Internationale eenvoudig voortzetten (100); dat zij - erger nog - in het geheel niet die revolutionaire stroming vormen, die zij voorgeven te zijn.

Voor hen, de bolsjewiki, is de scherpste afwijzing van de nieuwe opvattingen, die in de arbeidersklasse opkomen, eenvoudig een zaak van leven of dood.

Als in december 1918 in Duitsland de kommunistische (lees: bolsjewistische) partij gesticht wordt, vindt zij haar aanhang bij grote groepen arbeiders, die van de bolsjewistische opvattingen en van de bolsjewistische praktijken weinig weten (zo goed als Pannekoek of Gorter er op dat moment nog weinig van weten), maar die in de bolsjewistische revolutie in Rusland een lichtend voorbeeld menen te zien, de vervulling van al hun hoop en van een verwachting, die zij lang gekoesterd hebben. Tegelijkertijd echter brengen die arbeiders in de jonge partij een stuk van hun eigen klassenstrijdervaringen. Het laatste leidt er toe, dat op het oprichtingskongres met meerderheid van stemmen, maar tegen de opvatting der leiders in, besloten wordt niet deel te nemen aan de komende verkiezingen voor de nationale vergadering. De leiders moeten zich er bij neerleggen, maar beginnen in de loop van 1919 zich op alle mogelijke manieren tegen die beslissing te verzetten. Onder "op alle mogelijke manieren" moet dan worden verstaan, dat zij achteraf hun eigen opvattingen pogen te doen triomferen door die van hun opponenten te vervalsen en in diskrediet te brengen; dat zij wensen te zegevieren, desnoods ten koste van een splitsing der partij.

Als Pannekoek over dit optreden der Duitse centrale komt te spreken in een artikel in "De Nieuwe Tijd" van 1919, dan zegt hij daarvan met bitterheid (101), dat het "herinnert aan de vuilste praktijken van leiders uit de tijd der oude sociaaldemocratie." In een aantal richtlijnen of stellingen geeft de centrale in 1919 haar zienswijze over de opvattingen van haar critici. Zij schrikt er daarbij niet voor terug die opvattingen volkomen uit hun verband te rukken, teneinde op die wijze haar tegenstanders een standpunt te kunnen toedichten, waarvan deze op een partijkonferentie met klem verklaren, dat het geenszins hun standpunt is. Vervolgens sturen de leiders het aan op een stemming over de bewuste richtlijnen, waaraan de konsekventie wordt verbonden, dat wie ze niet aanvaarden kan dan uit de partij behoort te treden. Wanneer de stellingen met 31 (25 afgevaardigden plus 6 leden van de centrale) tegen 18 stemmen eenmaal zijn aangenomen, worden de tegenstemmers van verdere deelneming aan de konferentie uitgesloten. De overschietenden krijgen dan de opvattingen van de centrale over het parlementarisme voor de neus gezet en die worden er dan doorgedreven met twintig stemmen tegen elf (102).

In de stellingen waarvan hier sprake is, in andere publikaties van de centrale en op de konferentie krijgen de opposanten het verwijt naar hun hoofd geslingerd "syndicalistische warhoofden" te zijn. "Een beschuldiging", zegt Pannekoek (103), "die voor degenen, die het voornaamste orgaan der oppo-

sitie, de in Hamburg verschijnende 'Kommunistische Arbeiter Zeitung', geregeld gevolgd hebben en daarin van dat syndicalisme niets hebben kunnen ontdekken, weinig overtuigend is."

Niettemin wordt die beschuldiging telkens weer herhaald. Pannekoek citeert bijvoorbeeld een oproep van de K.P.D. van 8 november 1919 waarin sprake is van "tal van syndicalistische elementen die in onze rijen zijn binnengedrongen, die beproefd hebben de partij voorgoed op een blijvend afzien van het gebruik van parlementaire middelen vast te leggen" (104). Als de splitsing van 1919 tot de oprichting van een afzonderlijke kommunistische partij geleid heeft - de K.A.P.D. (Kommunistische Arbeiter Partei Deutschlands), die op 4 april 1920 te Berlijn wordt gesticht - richt kort daarna het EKKI (Exekutief Komitee der Kommunistische Internationale) zich met een "Open Brief" tot de (40.000) leden daarvan om de opvatting van de K.A.P.D. te brandmerken als "concessies aan de anarchistische vooroordelen der syndicalisten", als "een beslist neigen naar de kant van een kleinburgerlijke anarchistische politiek" (105).

Van dat moment af is het mode - bij de bolsjewieken, maar bepaald niet bij hen alleen - om het standpunt van de K.A.P.D. of van Pannekoek (dat niet altijd hetzelfde is) met het woord "anarchisme" af te doen. Gemakshalve wordt daarbij dan maar verzwegen, dat diezelfde Pannekoek al tien jaar tevoren, in bewoordingen die tot de helderste behoren die hij ooit gekozen heeft, bladzijden lang in een van zijn allerbeste geschriften (106) bijzonder duidelijk heeft uiteengezet in welk opzicht zijn marxistische maatschappijbeschouwing zich van die der anarchisten onderscheidt en die daar het anarchisme in een even diepgaande als beknopte analyse - overigens niet als enige uiteraard - zo scherp mogelijk heeft gekritiseerd.

Men zal misschien willen opmerken, dat een kritiek van het jaar 1909 niets bewijst omtrent een positie, die in 1919 of 1920 wordt ingenomen. Inderdaad, het is op zichzelf natuurlijk denkbaar, dat iemand in de loop van tien jaar van opvatting verandert. Maar wie wil beweren, dat dit bij Pannekoek ten aanzien van het anarchisme is geschied, zal die bewering op een of andere wijze moeten waar maken. Iedere poging daartoe is tot mislukking gedoemd. Wij hebben weliswaar gekonstateerd, dat Pannekoek zijn meningen herhaaldelijk heeft herzien, maar die herzieningen betreffen nimmer zijn maatschappijbeschouwing, nimmer zijn onderzoekmethode; in tegendeel, het zijn herzieningen, die uit een konsekvente toepassing van die methode noodzakelijk voortvloeien. Daarom hebben wij het volste recht om bij het terugwijzen der bolsjewistische pseudo-kritiek naar Pannekoeks "Taktische Differenten" te verwijzen. Er is des te meer aanleiding dit te doen, waar het bijzonder interessant blijkt de uiteenzettingen aldaar met de bolsjewistische literatuur te vergelijken.

De in die literatuur gevolgde redeneertrant springt in het oog: de anarchisten zijn tegen de vakbeweging en tegen het parlementarisme; bijgevolg moet Pannekoek, als hij na de eerste wereldoorlog kritisch tegenover beide komt te staan, volgens de bolsjewieken een anarchist zijn. Als Lenin, pal nadat de oprichting van de KAPD een feit is, tegen haar en tegen Pannekoek c.s. zijn beruchte brochure over "de linkse stroming" schrijft, die hij "een kinderziekte" van het kommunisme noemt, dan zegt hij over het door Pannekoek ingenomen standpunt: "Wat een oude, sedert lang bekende rommel!" (107). In werkelijkheid is Lenin hier het slachtoffer van een komisch misverstand. Hij houdt de opvattingen van Pannekoek ten onrechte voor iets bekends, juist doordat ze hem volslagen ónbekend zijn.

Lenin gaat, als hij zich tegen Pannekoek keert, in feite van uitdrukkingen als "anti-parlementair" en "anti-vakbeweging" uit, die men bij Pannekoek in het geheel niet aantreft, omdat die zijn begrippen volstrekt niet dekken. Lenin hanteert deze uitdrukkingen als zodanig, verabsoluteert ze, geeft ze een onveranderlijke inhoud, die dan logischerwijze bij de anarchisten en bij Pannekoek gelijk moet zijn. Hij handelt, aldus doende, op soortgelijke manier als Pannekoek in "Die taktischen Differenten" (108) bij de anarchisten signaleert, wanneer hij opmerkt, dat zij niet gezien hebben, dat de persoonlijke "vrijheid" die zij vereren slechts de ideologische uitdrukking der bourgeoisbelangen is; dat zij zich van het woord "vrijheid" zonder meer bedienen, los van zijn maatschappelijke voedingsbodem, los van de werkelijkheid.

Lenin scheert de opvatting der anarchisten en die van Pannekoek over een kam, omdat hij niet heeft kunnen begrijpen, dat Pannekoeks afwijzing van parlementarisme en vakbeweging als strijdmethode en organisatievorm op iets totaal anders neerkomt dan hun verwerping door de anarchisten. Pannekoek is niet tegen het parlementarisme (of de vakbeweging), hij is er evenmin voor. Hij ziet er de historische beperktheid van; de betrekkelijkheid; het dubbele karakter van passend te zijn bij de ene, en niet meer te passen in een andere periode.

Nu kan men Lenin weliswaar niet verwijten, dat hij los van de werkelijkheid redeneert, maar de werkelijkheid waarin hij wortelt is de Russische werkelijkheid van een nog in hoofdzaak agrarische samenleving, waarin het kapitalisme nog zeer onvolkomen is ontwikkeld. Het karakter van bepaalde tot de kapitalistische maatschappij behorende verschijnselen treedt er, evenals de wetmatigheden der kapitalistische produktiewijze, daarom nog zeer onvolkomen aan het licht, met het gevolg dat Lenin ze dikwijls geheel buiten beschouwing laat. Bij datgene wat ons hier bezig houdt is dat al bijzonder duidelijk.

Als Lenin namelijk zelf over de vakbeweging komt te spreken zegt hij op een gegeven moment (109): "... daar (in het westen) heeft zich een veel

steviger laag van een, alleen de vakverenigingsstrijd erkennende, geestelijk bekrompen, ijdele, versteende, egoïstische, kleinburgerlijke, imperialistisch gestemde en door het imperialisme omgekochte, door het imperialisme gedemoraliseerde "arbeiders-aristocratie" gevormd dan bij ons."

Wordt men niet onwillekeurig herinnerd aan Pannekoeks opmerking aan het adres van het anarcho-socialisme (110), dat het gekenmerkt wordt door een naïef, instinktmatig klassegevoel, waaruit een bittere haat jegens het kapitalisme voortspuit, maar het werkelijk karakter der burgerlijke instellingen niet begrijpt en daarin niets anders ziet dan valstrikken en bronnen van corruptie?

Op Lenin, die geen anarchist is, zijn deze woorden in zoverre niet van toepassing, dat hij zich geenszins, zoals de anarchisten, van de burgerlijke instellingen verre wil houden, maar in zoverre wél, dat ook hem volkomen de innerlijke drijfkrachten verborgen blijven, die bijvoorbeeld de vakbeweging tot datgene hebben gemaakt wat ze inderdaad geworden is.

Lenin verklaart het karakter van de vakbonds-bureaucratie niet uit de structuur van de vakbeweging, maar hij verklaart omgekeerd de praktijk van de vakbeweging uit het (slechte) karakter van de bureaucraten. Als die vakbeweging niet zo is als ze volgens hem zou moeten zijn, dan komt dat, meent hij, alleen maar doordat die bureaucraten zijn "omgekocht". Niet de ontwikkelingswetten der burgerlijke samenleving zijn voor Lenin bepalend voor de uiteindelijke gestalte van de vakbonden, doch de wil van hun leiders, die het "verkeerde" willen, omdat ze "gedemoraliseerd" of erger zijn. Lenins opvatting met ander woorden is voluntaristisch, zet de wil van de, naar eigen goeddunken (of naar goeddunken van "het imperialisme") handelende vakbondsleders in het middelpunt. Volkomen konsekvent komt hij dan ook tot de gevolgtrekking, dat die slechte leiders "de vakverenigingen moeten worden uitgedreven" (111).

Voor Pannekoek, die de vakbeweging volstrekt niet van de wil van slechte of goede leiders afhankelijk stelt, is dat natuurlijk, letterlijk en figuurlijk, een "onmogelijke" konklusie.

Lenin verstaat van Pannekoeks (dialektisch-materialistische) analyse van de vakbeweging zo weinig, dat hij haar "vertaalt" in: "vrees voor de reactionaire trekken der vakverenigingen" en "een streven het zonder die trekken te kunnen stellen" (112). Dat is heel misschien een goede weergave van de positie van sommige Russische Tolstoïanen, maar het heeft met Pannekoek of met de K.A.P.D. geen sikkepit te maken.

Met de bolsjewistische, in eerste instantie Lenins kritiek op Pannekoeks opvattingen omtrent het parlementarisme is het in feite precies eender gesteld. Als Lenin ingaat (113) op de vraag of het parlementarisme zich al of niet heeft overleefd - dat wil zeggen op de vraag of het zogenaamde "revo-

lutionaire parlementarisme", dat door de radikale sociaaldemokratie werd voorgestaan (114) en dat Pannekoek in een bepaalde historische fase van het kapitalisme juist acht, nog zin heeft in de periode waarin men tijdens en na de eerste wereldoorlog is komen te verkeren - dan haspelt Lenin de begrippen volkomen door elkaar, dan geeft hij er blijk van, dat hij de probleemstelling volkomen mis verstaat.

Niet met het "revolutionaire", doch met het burgerlijke parlementarisme houdt Lenin zich in zijn kritiek op Pannekoeks standpunt bezig (115) en hij komt daarbij tot de wel zeer merkwaardige stelling, dat dit burgerlijke parlementarisme zich historisch wel, doch politiek niet heeft overleefd. Historisch, zegt Lenin, "is het tijdperk van het burgerlijke parlementarisme ten einde." Dat zegt Pannekoek - zeker in het jaar 1920 - niet. Pannekoek beoogt iets anders, namelijk, dat het "revolutionaire parlementarisme" als taktiek niet meer past in een periode, waarin tussen de proletarische en de burgerlijke klasse heel andere tegenstellingen op de voorgrond treden en een heel andere strijd gevoerd wordt dan in het verleden.

Als Lenin zich tegen die redenering keert, zonder haar te begrijpen, dan gaat hij niet van het gewijzigd karakter der klassentegenstellingen, niet van de veranderde verhoudingen in de samenleving uit. Hij baseert zich op het blote feit, dat het parlement bestaat en kent het in wezen een absoluut en onveranderlijk karakter toe. Hij gaat er voorts vanuit, dat "miljoenen proletariërs nog voorstanders zijn van het parlementarisme", hetgeen erop neerkomt, dat hij zijn inzichten baseert niet op datgene wat de arbeiders, op grond van hun klassepositie in de praktijk van de klassenstrijd gedwongen zijn, of gedwongen zullen zijn, te doen, doch op datgene wat zij aan voorstellingen in hun hoofd hebben; niet op datgene wat zij moeten, maar op datgene wat zij willen. Niet de objektieve wetmatigheid van de maatschappelijke ontwikkeling is Lenins richtsnoer, doch het subjektieve vooroordeel der individuen.

Vooroordelen, verwachtingen of illusies, ze zijn stuk voor stuk voor Lenin - en voor degenen, die denken zoals hij - niet het gevolg daarvan, dat de ideeën nu eenmaal achterblijven bij de sociale werkelijkheid om pas door de werkelijke praktijk, door het sociale handelen der betrokkenen langzaam om te wentelen. Nee, omgekeerd, hij verwacht datgene, wat hij onder "een juiste praktijk" verstaat, van het verdwijnen der vooroordelen en illusies. Eigenlijk is zijn zienswijze daarmee nog onvolledig weergegeven, want als hij het over "de praktijk" heeft, dan bedoelt hij meestal niet de praktijk van de massa's, maar de praktijk van de partij. In tegenstelling met hem is Pannekoek, naar wij gezien hebben, van mening, dat "revolutionaire bewegingen géén partij-acties kunnen zijn".

Voor Lenin gaat het er om, dat de partij een vertrouwensbasis krijgt; een zodanige vertrouwensbasis, dat ze sterk genoeg is "om het burgerlijk parle-

ment uit elkaar te jagen" (116). Voor Lenin is een dergelijk einde van het parlement door middel van een soort staatsgreep van de partij het einde van het parlementarisme. Pannekoek daarentegen spreekt van het einde van het parlementarisme als strijdmethode bij het aanbreken van de tijd, dat de massa's zelf beginnen te strijden.

Voor Pannekoek is het de eigen strijd van de massa's, die deze massa's van hun illusies zal bevrijden en voor hem bestaat er de grootst mogelijke tegenstelling tussen die zelfstandige strijd van de massa's en de "strijd" van de leiders in het parlement.

Voor Lenin, die voor de zelfstandige strijd der proletarische massa's niet het geringste begrip opbrengt, komt het er op aan "in het reactionaire parlement" - de uitdrukking is voor zijn zienswijze alweer uitermate karakteristiek - "een goede kommunistische fractie" te bezitten. Voor hem is het gehele vraagstuk een probleem van de gezindheid der parlementariërs, niet van de functie van het parlement in de samenleving. Lenin meent, dat het probleem is opgelost, wanneer ook hier de "ondeugdelijke leiders" door "deugdelijke" zijn vervangen (117). Hij is ook ten aanzien van deze kwestie geheel en al een voluntarist. Dat het in het geheel niet gaat om wat de leiders willen, maar om wat zij kunnen en, veel belangrijker nog vaak, om wat zij niet kunnen, blijft voor hem wederom een gesloten boek.

Met hun wanbegrip van Pannekoek - en van het gehele marxisme - staan de bolsjewieken niet alleen. Er zijn er meer, die op grond van zijn kritische instelling ten opzichte van vakbeweging en parlement wat haastig de door niets gemotiveerde konklusie trekken, dat Pannekoek, zo niet op een anarchistisch standpunt, dan toch in ieder geval dicht bij het anarchisme is komen te staan.

Men treft een dergelijke konklusie bijvoorbeeld aan bij Franz Pfemfert, de uitgever van het tijdschrift "Die Aktion", dat in Duitsland vele jaren - van voor de eerste wereldoorlog tot ver in de twintiger jaren - meningen en documenten van de linkervleugel publiceert. Als Pannekoek en de in 1934 door de nazi's vermoorde revolutionaire anarchist Erich Mühsam met elkaar korresponderen over de vraag, welke houding men als revolutionair moet aannemen na de uitsluiting van de K.A.P.D. uit de door Moskou gestichte Derde Internationale, en die briefwisseling is in de kolommen van "Die Aktion" in druk verschenen, dan neemt Pfemfert met een commentaar achteraf aan de discussie deel. Hij zegt daarin: "Als Pannekoek (met ons) voor West-Europa streeft naar het uit de weg ruimen van de macht van de leiders en het afwijzen van de partijdiktatuur als een voorwaarde der proletarische revolutie beschouwt, dan is Pannekoek (tot onze vreugde) dicht bij het standpunt komen te staan, dat Bakoenin innam tegenover de autoriteiten in de Eerste Internationale! Maar dan moet Pannekoek daaruit

ook de juiste konsekventies trekken en dan zal hij moeten toegeven, dat de (bitter noodzakelijke) aaneensluiting van het revolutionaire proletariaat in de gehele wereld niet daardoor wordt voorbereid, dat men het probleem aldus stelt: hier Marx, dáár Bakoenin..." (118).

Pfemfert is het slachtoffer van een misverstand. Pannekoek is geen stap dichter bij Bakoenin gekomen. Van Mühsam en Pfemfert, die beiden over de bolsjewiki soms bijzonder rake en belangwekkende opmerkingen maken, scheidt hem een even grote afgrond als er tussen hemzelf en die bolsjewiki gaapt (119).

Tegen Mühsam, die de uitsluiting van de K.A.P.D. uit de Derde Internationale een "fout" noemt van hetzelfde kaliber als volgens hem de Eerste Internationale in 1872 op haar kongres in Den Haag tegenover de anarchisten beging, en die een dergelijke fout onder andere aan de "despotie" der centrale wijt, betoogt Pannekoek (120), dat hij en zijn geestverwanten de besluiten van Moskou "niet afkeuren wegens hun gebrek aan verdraagzaamheid, doch juist wegens hun veel te grote verdraagzaamheid."

"Wij verwijten", zegt hij, "de leiders der Derde Internationale niet, dat zij ons uitsluiten, maar dat zij zoveel mogelijk opportunisten proberen binnen te halen. Niet om onszelf gaat het bij onze kritiek, doch om de tactiek van het kommunisme; wij kritiseren niet het onbelangrijke feit, dat wij buiten de kommunistische gemeenschap worden gesloten, doch het belangrijke feit, dat de Derde Internationale voor West-Europa een verkeerde tactiek volgt, die het proletariaat noodlottig kan worden. De uitsluiting is nu eenmaal de onaangename vorm van de noodzakelijke scheiding van dat, wat niet bij elkaar hoort, wat armslag hebben moet om elkaar over en weer te kunnen bestrijden en wat niet vreedzaam uit elkaar kan gaan. En de onderlinge strijd der richtingen is nodig om het proletariaat zijn weg te doen vinden. Nodig is niet, dat alle revolutionair voelende zielen elkander broederlijk omhelzen en zich samen verheugen over hun eigen voortreffelijkheid; nodig is, dat het proletariaat, de grote miljoenenmassa, duidelijk weg en doel voor zich ziet, niet meer aarzelt en onzeker heen en weer laveert, doch een vaste op de daad gerichte koers volgt. Dat kan niet worden bereikt door een sentimentele eenheidsroes; dat kan slechts het resultaat zijn van een heldere, houvast biedende strijdpvatting, die tot gemeengoed wordt, die in de harde leerschool van bittere ervaring en strijd de massa's tot vlees en bloed wordt."

Er is in deze brief, en niet slechts in de geciteerde passage, het een en ander, dat de latere Pannekoek niet meer zo zou hebben geformuleerd. Maar die details kunnen thans terzijde worden gelaten, daar het ons hier om de essentie van dit schrijven is te doen. Die komt - en dat is ook de reden dat Pannekoek, in tegenstelling tot Mühsam, de uitsluiting der anarchisten uit de Eerste Internationale in 1872 voor gerechtvaardigd houdt - inderdaad

op datgene neer, wat Pfemfert met de formule: "Hier Marx, dáár Bakoenin" heeft aangeduid.

Dat is voor Pfemfert een onlogische tegenstrijdigheid, maar voor Pannekoek niet, omdat hij langs een heel andere weg dan Pfemfert (en Mühsam) tot zijn kritiek op de partij, de leiders, het parlementarisme en de vakbeweging is gekomen en die kritiek ook iets heel anders inhoudt dan Pfemfert (en een aantal anderen) veronderstelt.

Pannekoek streeft niet, zoals Pfemfert denkt, naar een afwijzing van de partijdiktatuur of het uit de weg ruimen van de leidersmacht; hij spreekt niet (zoals Mühsam doet, en ook Lenin) van het "bedrog der rechtse bonzen"; hij huldigt geenszins een anti-parlementarisme à la Bakoenin en hij is er niet, zoals de kleinburgerlijke Proudhon, op uit om de rechtvaardigheid op aarde te doen eerbiedigen. Pannekoek leidt uit het werkelijk verloop van de voor zijn ogen gevoerde klassenstrijd af, dat partijen, leiders, vakbeweging en parlementarisme voor het proletariaat een andere betekenis hebben gekregen dan voorheen.

Pannekoek is geen anarchist. Wat hem van Bakoenin onderscheidt is, dat hij geen bepaalde anti-parlementaire opvattingen of maatschappelijke idealen wil verwezenlijken, doch de sociale wetmatigheid wil verstaan. "Wij", zo heeft hij direkt in de aanhef van een van zijn allereerste geschriften (121) al uiteengezet, "vragen niet: welke gedaante willen wij de toekomst geven?, maar: wat zal in de toekomst gebeuren? Het wetenschappelijk socialisme is de leer van de maatschappelijke ontwikkeling." Pannekoek zegt niet: weg met de partijen en vakverenigingen, er moeten arbeidersraden worden gevormd; hij zegt: er zullen arbeidersraden worden gevormd, omdat hij constateert, dat de arbeiders zelf zich in de hitte van de strijd storten en de partijen en vakverenigingen in de kou blijven staan.

Het spreekt vanzelf, dat het misverstand van Pfemfert en de zijnen, die Pannekoek ten onrechte voor een der hunnen houden, er niet weinig toe bijdraagt de misverstanden van anderen omtrent Pannekoek nog te vergroten, of wel aan die anderen de gelegenheid biedt, de richting die Pannekoek vertegenwoordigt nog heftiger te veroordelen. Dat Pfemfert verklaart, dat Pannekoek "een stap dichterbij Bakoenin" gekomen is vormt uiteraard koren op de molen der bolsjewiki.

Bij dat alles moet worden toegegeven, dat Pannekoeks engere geestverwanten zich niet altijd even gelukkig uitdrukken. Als Gorter in 1922 in het theoretische orgaan van de K.A.P.D. over Domela Nieuwenhuis komt te spreken (122), dan zegt hij: "...het verschil tussen hem en ons was dit, dat wij voor revolutionaire methoden zijn in een revolutionair tijdperk, hij daarentegen het al was in een heel andere tijd." Gorter wekt daarmee onbedoeld de indruk, alsof Pannekoek en hij tenslotte toch tot de opvattingen van

Nieuwenhuis genaderd zijn, hoewel het in werkelijkheid natuurlijk zo is, dat Nieuwenhuis bepaalde dingen als ideaal propageert, die Pannekoek en Gorter op een gegeven moment op grond van de maatschappelijke ontwikkeling noodzakelijk achten.

Gorters formulering in het bewuste opstel suggereert een - niet bestaande - verwantschap met Nieuwenhuis, omdat hij onvoldoende aksent legt op wat tussen de richting-Nieuwenhuis en de richting-Pannekoek het levensgrote verschil vormt, namelijk de methode, die als het er op aan komt tenslotte toch tot een heel andere stellingname voert (123).

PANNEKOEKS ANALYSE VAN DE RUSSISCHE REVOLUTIE

Zoals Pannekoek tot zijn uiteindelijke opvattingen omtrent vakbeweging en parlementarisme is gekomen - door zeer nauwkeurig acht te slaan op de maatschappelijke werkelijkheid, dat wil zeggen, op de voortdurende veranderingen zowel van het kapitalisme als van de arbeidersstrijd en daarvoor dan vervolgens een verklaring te zoeken door de gebeurtenissen te ordenen, door aan ieder voorval de betekenis te geven die het verdient op grond van zijn plaats in het grote geheel - zo komt hij ook tot zijn uiteindelijke opvatting omtrent het bolsjewisme. Zij kan aldus worden samengevat, dat het zowel praktisch als theoretisch het antwoord vormt op de problemen van de Russische revolutie, doch met het marxisme - de theoretische samenvatting van de klassenstrijdervaring der arbeiders in hoogontwikkelde kapitalistische landen - niets gemeen heeft dan een oppervlakkig woordgebruik, omdat die Russische omwenteling geen proletarische, maar een burgerlijke revolutie is.

Dat met het verwerven van dit inzicht tijd gemoeid is geweest, is een vanzelfsprekendheid. Systematisering der sociale verschijnselen - of van welk soort verschijnselen dan ook - is pas mogelijk, wanneer zij zich in menigvuldigheid voordoen. Eén "wilde" staking, bij wijze van uitzondering, of één arbeidersaktie, die door de vakbeweging om zeep wordt geholpen, zegt totaal niets omtrent de verhouding tussen haar en de arbeiders of tussen

haar en de burgerlijke orde. Pas wanneer telkens en telkens weer de bonden de arbeiders een stok tussen de benen steken, pas wanneer de onofficiële staking regel wordt, de door de bond geproklameerde staking een uitzondering gaat vormen, met andere woorden, pas wanneer een wetmatigheid zich opdringt, kunnen konklusies getrokken worden, die dan misschien meteen nader licht werpen op de aanvankelijke uitzondering. Zo moet er natuurlijk ook eerst sprake zijn van een bolsjewistische praktijk eer iemand in staat is het bolsjewisme onder de loep te nemen.

Als Lenin in 1920 de opvattingen van Pannekoek (en van Gorter) tot het mikpunt van zijn hoon en zijn spot maakt, dan zegt hij op een gegeven ogenblik (124), dat hij het "een wonder" vindt, dat zij en hun geestverwanten, gezien hun opvattingen, "het bolsjewisme niet beslist veroordelen". Dat lijkt, achteraf, een bijzonder treffende, ja bijna profetische uitspraak, maar dat is het niet. Waarmee we hier te maken hebben is een sarkasme, dat niet voortspruit uit een diep inzicht in het wezen der verschillen. Lenin is zich de fundamentele tegenstelling tussen hem en Pannekoek, tussen bolsjewisme en marxisme, niet bewust. Pannekoek van zijn kant is dat evenmin, omdat het hem daarvoor in 1920 nog ontbreekt aan de noodzakelijke feitenkennis, die eerst langzaam naar West-Europa doordringt.

Een boek als Lenins "Materialisme en empiriocriticisme" bijvoorbeeld, dat over de filosofische grondslagen van het bolsjewisme handelt en dat in Rusland in 1909 voor het eerst verscheen, is pas sedert 1927 in een Duitse en in een Engelse vertaling voor belangstellende niet-Russisch lezenden beschikbaar. "Als westerse marxisten", zegt Pannekoek (125), "dit boek en de ideeën van Lenin in 1918 zouden hebben gekend, dan zouden zij zeker een kritischer houding aangenomen hebben ten opzichte van de door hem voor de wereldrevolutie aanbevolen taktiek."

Pannekoek drukt zich voorzichtig uit. Hij spreekt van "een kritischer houding". Dat bekendheid met dit werk in 1918 al tot eenzelfde beoordeling van het leninisme zou hebben geleid als Pannekoek op een veel later tijdstip heeft gegeven, is hoogst twijfelachtig, om niet te zeggen onwaarschijnlijk. Er is in het algemeen een scheiding in het organisatorische vlak voor nodig om datgene wat de geesten altijd reeds gescheiden heeft tot volledige helderheid te brengen. Konsekwenties, die tevoren niet getrokken worden om samenwerking mogelijk te houden, komen daarna pas ongehinderd naar voren. Hij zet het zelf ook zo uiteen (126) aan Henriëtte Roland Holst, wanneer zij, in de polemiek, waarover wij in hoofdstuk 2 al terloops gesproken hebben, het verwijt tot hem richt, dat hij na de definitieve breuk tussen K.A.P.D. en Derde Internationale de behoefte zou gevoelen de tegenstelling te verscherpen. Het is niet op grond van een theoretisch inzicht, dat Pannekoek de praktijk van het bolsjewisme voor on-

deugdelijk houdt in de proletarische strijd, het is omgekeerd de ervaring met de ondeugdelijke praktijk, die hem de weg baant naar een theoretisch inzicht, dat voor een dergelijke praktijk de verklaring vormt.

Dat Pannekoek zich in 1920 samen met Lenin in hetzelfde "kamp" bevindt is niet "verwonderlijk". Pannekoek heeft er zich niet bij aangesloten, hij behoorde er reeds toe, of liever, zij beiden behoorden, in verschillende landen, tot dezelfde radikale vleugel der sociaaldemocratie, waaruit na het bankroet van het reformisme bij het uitbreken van de imperialistische oorlog in 1914 de nieuwe, zich "kommunistisch" noemende Internationale regelrecht is voortgekomen. Tegen die nieuwe Internationale komt Pannekoek onmiddellijk in verzet zodra blijkt, dat deze organisatie niet met de oude, niet meer bij de tijd passende methoden van het verleden heeft gebroken; zodra blijkt, dat zij ten aanzien van parlementarisme en vakbeweging de voetstappen der Tweede Internationale drukt om redenen van, wat door Pannekoek wordt genoemd - zoals wij al konstateerden -, "kommunistisch opportunisme".

Het is de bolsjewieken in die jaren te doen om binnen zo kort mogelijke tijd grote partijen uit de grond te stampen, die - zoals zij het zien - de massa's kunnen meeslepen naar wat zij verstaan onder "revolutie", te weten een staatsgreep, die het bestaande regiem omverwerpt om hun partijcentrale aan de macht te brengen of desnoods, zoals Heinrich Brandler het later voor een Duitse rechtbank verklaart (127): de vorming van een nieuw bewind op basis van de bestaande grondwet. Die partijen dienen rustig een paar duizend leden met radikale opvattingen af te stoten als zij daardoor de gunst verwerven van miljoenen anderen: arbeiders, maar ook kleinburgers, middenstanders, boeren. Want het gaat bij datgene wat de bolsjewieken met hun "revolutie" beogen in het geheel niet om het sociale karakter daarvan; niet om de klassenstrijd; niet om de massa-actie zoals die zich in werkelijkheid ontwikkelt, maar om de vorming van min of meer met Moskou sympathiserende regeringen.

Ter bereiking van hun doel trachten de bolsjewieken in 1920 - niet zonder resultaat - de bestaande partijen van onafhankelijke sociaaldemocraten, zoals de in 1917 in Duitsland gevormde U.S.P.D., te veroveren en aan zich ondergeschikt te maken. Dat geschiedt in Duitsland door het forceren van een splitsing, waarbij een deel van de U.S.P.D. teruggaat naar de officiële sociaaldemocratie, een ander deel besluit zich met de bolsjewieken te versmelten. Dat betekent naar de vorm een zich blindelings onderwerpen van de U.S.P.D. aan de bolsjewistische centrale; echter pas nadat deze - allemaal met het doel "de massa's te veroveren" - geheel met de geest van de U.S.P.D. doortrokken is. Het is op de gedenkwaardige partijdag van de U.S.P.D. in Halle (1920) dat het zich allemaal afspeelt. De voorzitter van de Derde Internationale, Gregor Sinowjef, verschijnt er in hoogst eigen

persoon om met een maar eventjes vier uur durende rede eventueel kritische geesten murw te maken.

Dat, wat een van de kenmerken van het "kommunistisch opportunisme" kan worden genoemd, treft men al evenzeer in Holland aan, waar alles echter zich natuurlijk op veel kleinere schaal afspeelt en een wat keuterig karakter aanneemt. Gorter o.a. wijdt er een brochure (128) aan. Eén voorbeeld (niet daaraan ontleend) zij hier gegeven. In het jaar 1919 komt de Hollandse C.P. (de juist als zodanig herdoopte S.D.P.) bijeen in de stad Groningen. Zij aanvaardt er een resolutie inzake het radenstelsel en dat feit wordt kort nadien door de tot de partij behorende D.J. Struik in "De Nieuwe Tijd" een der belangrijkste momenten van het kongres" (129) genoemd. "Uit niets", zo voegt hij er aan toe, "blijkt helderder de grote vooruitgang die wij gemaakt hebben in ons inzicht in de wetten der sociale revolutie". In werkelijkheid heeft de partij zo weinig inzicht in de maatschappelijke realiteit, dat zij, inplaats van uit het verschijnsel van de radenorganisatie tot de vergankelijkheid der partij-organisatie te konkluderen, zich op de borst slaat, dat zij - als partij - een platonische liefdesverklaring aan het adres van de raden heeft afgelegd. Het leidt vanzelfsprekend tot niets, omdat de partij nu eenmaal de haar eigen ontwikkelingen volgt.

Als nu echter - en daarom is het mij hier te doen - tientallen jaren later een van de voormalige kopstukken der partij zich over de destijds door Struik verkondigde mening kritisch uitlaat, dan legt deze kritikus, niemand anders dan dr. W. van Ravesteyn, het aksent niet daar waar het gelegd moet worden. Hij verklaart niet, dat de partij uit het optreden der raden geen feitelijke konsekwenties heeft getrokken, maar hij spreekt (130) van een zogenaamd "radenstelsel" en hij acht de kwestie van de raden van veel minder gewicht dan Struik gedaan heeft. Wat van Ravesteyn van het bewuste kongres veel belangrijker vindt, is de begroeting van de uit Indonesië verbannen Sneevliet, in wiens aanwezigheid in Groningen hij het bewijs ziet "van de invloed, die de S.D.P. - C.P., zij het indirekt, op Java en elders heeft uitgeoefend". (131)

Een - al dan niet juiste - stellingname ten opzichte van de arbeidersraden is voor van Ravesteyn een bijkomstige en nauwelijks serieus te nemen zaak vergeleken met de zogenaamde invloed van de partij onder de notabele bepaald niet proletarisch te noemen bevolking van Java, invloed, welke uit de privé-belangstelling van Sneevliet voor het Gronings kongres aan de dag zou zijn getreden.

Een dergelijke, na vele jaren nog steeds bij hem aan de dag tredende, in 1919 hem ongetwijfeld geheel beheersende geest is typerend voor de C.P., niet slechts voor die in Holland, maar voor de C.P. waar ter wereld ook.

Dezelfde geest spreekt ook uit de beruchte eenentwintig punten voor toelating, die de leiders van de Derde Internationale in de jaren, waarover wij spreken, hebben opgesteld. Ze zijn gericht op het verwerven van invloed, op het veroveren van een massa-aanhang van onverschillig wat voor soort. Wie ze aanvaardt kan in haar rijen worden opgenomen, ook al is hij een parlementair patriot, gelijk bijvoorbeeld de Fransman Marcel Cachin (132); voor wie ze afwijst is geen plaats.

Als de meerderheid van de U.S.P.D. die eenentwintig punten aksepteert ontstaat de Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands, de V.K.P.D. Zij laat zich, om zich de revolutionaire glorie te verschaffen waaraan het haar zo zeer ontbreekt, in maart 1921 verleiden tot een putschistisch optreden. Het voert haar naar een verpletterende nederlaag en het maakt haar bloedarmoede voor iedereen zichtbaar.

Van dat moment af koerst de Derde Internationale naar een eenheidsfront met de sociaaldemokraten, met andere woorden naar samenwerking met die lieden en partijen, wier "bedrog" of "verraad" - om het leninistisch jargon te gebruiken, waarin het van de bolsjewistische kant aldus gesteld is - haar feitelijk bestaansrecht vormde. Het is die, langs kronkelwegen verlopende ontwikkeling, die de K.A.P.D. in een van haar geschriften doet verklaren, dat de Derde Internationale "op weg is naar het niets".

Wat men onder het begrip "kommunistisch opportunisme" te verstaan heeft is wellicht het kernachtigst onder woorden gebracht door Herman Gorter als hij na de putsch-avonturen der V.K.P.D. van maart 1921 in een naschrift op zijn beroemde "Open brief aan partijgenoot Lenin", gepubliceerd in "De Nieuwe Tijd" (133), de balans opmaakt en daarbij de Russische leider overstelpt met striemende verwijten. "Gij", zo zegt Gorter tot Lenin, "wildet massa's verzamelen in partij en vakbond... gij wildet hun andere leiders (134) geven... gij wildet de diktatuur der partij... gij dreeft leiderspolitiek... gij wildet parlementarisme... gij wildet wettelijke bedrijfsraden. Gij hebt deze aan de Duitse arbeiders aanbevolen, gij hebt ze hun opgedrongen... en deze hebben de revolutionaire actie in de steek gelaten en verraden...."

Pannekoek nu beperkt er zich niet toe dit - met de sociale verhoudingen en de klassenstrijd in West-Europa vloekende - "kommunistische opportunisme" slechts te signaleren. Hij wil het begrijpen; hij wil de oorzaken ervan verstaan; hij tracht tot de wortels ervan door te dringen; Naarmate hij daarbij vordert, veranderen zijn opvattingen, zowel die omtrent dit opportunisme zelf, als die over het bolsjewisme.

Aanvankelijk beschouwt vooral Gorter, maar toch ook wel Pannekoek, datgene wat met de term "kommunistisch opportunisme" wordt aangeduid als een "fout", als een "verkeerde taktiek", die daaruit voortspuit, dat de Russische leiders van de Derde Internationale onvoldoende op de hoogte

zijn met de situatie in het westen, dat zij teveel algemene konklusies trekken uit hun bijzondere Russische ervaring, teveel datgene wat "goed" gebleken is voor Rusland willen opdringen aan Europa, waarvoor het geheel "verkeerd" is (135). Tegelijkertijd heeft Pannekoek er net als Gorter oog voor, dat de situatie waarin Rusland verkeert, zijn moeilijke economische toestand, zijn behoefte aan vrede, zijn daaruit weer voortspruitende behoefte een zo groot mogelijke macht om zich te verzamelen, mede aan de opportunistische taktiek ten grondslag ligt (136). Hij zoekt - uiteraard - van meet af aan de verklaring voor de "foute" taktiek van de Russen in de problemen der Russische revolutie, wier werkelijk karakter hij en Gorter al heel vroeg op het spoor zijn en waaromtrent zij zich niet of nauwelijks - en dat dan maar uiterst kort - laten misleiden.

Het allereerste opstel waarin Pannekoek zich terloops ook met de omwenteling in Rusland bezig houdt (137) draagt de vorm van kanttekeningen bij het wereldgebeuren. Het verschijnt een gering aantal weken nadat de revolutie (in februari 1917 volgens de Russische, in maart 1917 volgens de West-Europese kalender) is uitgebroken. Hij noemt haar daar "een volksbeweging, waarin vele klassebewegingen en opposities, deels met, deels tegen elkaar samenkomen" en hij schetst daar Rusland als "het minst rijp voor een socialistische revolutie."

Als hij zich dan, in de zomer van 1917 (dus nog vóór oktober/november!) opnieuw, en nu veel uitvoeriger en grondiger, in de Russische gebeurtenissen verdiept (138), komt hij tot een opmerkelijk knappe analyse, die een schitterend voorbeeld vormt van datgene, waartoe zijn onderzoeksmethode hem in staat stelt.

Ondanks de slechte verbindingen in oorlogstijd en de betrekkelijk geringe hoeveelheid hem ter beschikking staande feiten, is Pannekoek in staat zich een klaar beeld te vormen van het werkelijk karakter van het na februari/maart 1917 in Rusland heersende regiem. Hoewel de kontra-revolutionaire staatsgreep van generaal Kornilow (in augustus) zich naar de schijn tegen dat regiem keert en de regering, met Kerenski, zich tegen Kornilow schijnt te verzetten, laat Pannekoek zich door die schijn geen ogenblik bedotten. Hij zet uiteen hoe de door de omwenteling in het zadel gekomen Kerenski en de tegen die omwenteling konspirerende generaal beiden er op uit zijn de revolutie in het slop te voeren, en terwille van dat nobele doel ook samen komplotteren. Wat Pannekoek daarover schrijft zal ruim een jaar later bevestigd worden door een getuige als Trotzki, wiens voorlopige schildering van de bewuste feiten (139) echter bepaald zwakker is dan die van Pannekoek.

De laatste komt, uitgaande van de door Kerenski's politiek en door het Kornilow-avontuur geschapen situatie, vervolgens - als eerste in West-Euro-

pa - tot de konklusie, dat de Russische (februari-) revolutie "slechts op één wijze (is te) redden: door in een krachtige opstand de regering van bedrog en reactie (van Kerenski - C.B.) weg te vagen en alle revolutionaire kracht van het land te ontketenen". (140). Pannekoek, met andere woorden, beschouwt datgene wat later in de geschiedenis bekend zal worden als de "oktober-revolutie" op grond van zijn inzicht in de revolutionaire wetmatigheid bij voorbaat reeds als de eerstvolgende fase in het omwentelingsproces. Dit alles is niet zonder belang. Er blijkt namelijk onomstotelijk uit, dat Pannekoeks kritische instelling ten opzichte van de bolsjewiki - die aanstonds nader ter sprake zal komen - niets te maken heeft met de instelling van bijvoorbeeld de mensjewiki of van dat soort sociaal-demokraten, dat bekwaam is in het jongleren met quasi-marxistische schema's dan in het analyseren der maatschappelijke ontwikkeling met behulp van de marxistische methode.

Deze en de mensjewiki huldigen het standpunt, dat Rusland met zijn enorme boerenbevolking en zijn geringe kapitalistische ontwikkeling nog niet rijp is voor het socialisme. De Russische revolutie is een burgerlijke revolutie en dus, zo redeneren zij, moet vooreerst de bourgeoisie regeren. Derhalve zijn zij verklaarde tegenstanders van de bolsjewiki, die verkondigen dat de burgerlijke revolutie in Rusland, als gevolg van zeer bijzondere omstandigheden, slechts door het proletariaat (in bondgenootschap met de arme boeren) tot een goed einde kan worden gebracht.

Pannekoek is, net als o.a. de mensjewiki, sceptisch ten aanzien van Ruslands "rijpheid" voor het socialisme, ook al vat hij die "rijpheid" dan totaal anders op dan zij, nl. niet statisch (141). Dat neemt niet weg, dat hij de mensjewistische leiders beschuldigt van "n quasi-marxistische dogmatiek" (142). Pannekoek gaat de maatschappelijke werkelijkheid niet met schema's te lijf. Hij, die altijd uit de sociale realiteit de wetmatigheid heeft trachten af te leiden, is er niet op uit om de Russische revolutie de wet voor te schrijven; nog minder wil hij haar - op papier - in het keurslijf van mechanisch gehanteerde formules persen. Maar hij is er evenmin de man naar om op de klippen van het bolsjewisme schipbreuk te lijden na de zandbanken van het mensjewisme met succes te hebben ontweken.

Als op 7 en 8 november 1917 arbeiders en soldaten in Petrograd de Kerenski-regering wegvagen en Pannekoek - in een naschrift bij zijn zojuist besproken opstel - dat feit nog met vreugde kan vermelden (134), dan begroet hij weliswaar de "zegevierende Russische kameraden als onze dappere voorgangers op de weg naar het socialisme", maar hij maakt tegelijkertijd enige reserves. Hij spreekt nadrukkelijk enerzijds van de Russische revolutie anderzijds van de Europese p r o l e t a r i s c h e (spatiëring van mij, C.B.) revolutie. Hij wijst tevens op de moeilijkheden die de bolsjewiki te wachten staan, vooral "de moeilijkheden op de duur, die het overwegend agrarisch

karakter van Rusland meebrengt". Weldra zal blijken, dat Pannekoek niet bereid is de Russische revolutie zonder meer een proletarisch karakter toe te kennen, omdat in oktober 1917, als gevolg van de logica der gebeurtenissen, de bolsjewiki als radikaalste vleugel der Russische sociaal-democratie de macht veroverd hebben. Dit echter is het, wat de bolsjewiki zelf hebben gedaan.

In zijn "Geschiedenis der Russische revolutie" citeert Trotzki (144) met instemming een uitspraak van een zekere Olminski: "Wij, of velen van ons", zo heeft deze verklaard, "hielden onbewust koers op de proletarische revolutie, terwijl wij meenden koers op de burgerlijk-demokratische omwenteling te houden. Met andere woorden, wij bereidden oktober voor, terwijl wij dachten de februari-revolutie voor te bereiden." De werkelijkheid is juist omgekeerd. De bolsjewiki denken, dat zij in oktober 1917 de arbeidersrevolutie beginnen, maar zij schrijven in werkelijkheid het laatste hoofdstuk van het historische drama van februari, zoals de Franse revolutie van 1848 het slot vormt van een maatschappelijke omwenteling, die in 1789 begint met de storm op de Bastille. Het is zeker waar, dat in oktober 1917 het Russische proletariaat sterk op de voorgrond treedt, zoals in 1848 de arbeidersklasse in Frankrijk. Natuurlijk hebben de revolutionaire akties der Russische arbeiders, voor zover ze zelfstandig optreden, proletarische tendenzen. Doch juist die tendenzen, die afwijken van de algemene ontwikkelingslijn der Russische revolutie, worden onderdrukt door de bolsjewiki, die het tegelijkertijd doen voorkomen, alsof hún heerschappij de historische belangen van de arbeiders vertegenwoordigt, op analoge wijze als het Franse februari-bewind van 1848 zich aan de arbeiders presenteert als "de sociale republiek". Het Russische proletariaat is in 1917 en volgende jaren nog maar weinig talrijk en het heeft nog een te geringe macht om zijn stempel op de ontwikkeling te drukken.

Een dergelijk inzicht verovert Pannekoek zich eerst stukje bij beetje en alweer geenszins geleidelijk, evenmin als dat het geval is met zijn inzichten in andere vraagstukken.

Ruim anderhalf jaar na de oktober-revolutie schrijft hij (145), dat zich in Rusland de "macht in de handen van de proletarische klasse" bevindt. Korte tijd later verklaart hij (146), dat "in Rusland het kommunisme reeds bijna twee jaren daad en praktijk is". Voorzichtiger formulerend dan vele anderen, voegt hij er aan toe (147), dat "deze praktijk slechts... een verandering van bewegingsrichting brengt waardoor.. door een zwaar en inspannend groeiproses de maatschappij in de richting van het kommunisme gaat bewegen".

In hetzelfde opstel spreekt hij ook van "de betekenis van de vakverenigingen voor de Russische opbouw" (148). Men kan er niet slechts het bewijs in zien, dat zijn standpunt inzake de vakverenigingen op dat moment nog

geenszins volledig is uitgekristalliseerd, maar ook een aanwijzing ervoor in welk een mate zijn uiteindelijke kijk op die organisaties zijn kritische instelling ten opzichte van de Russen heeft gestimuleerd. Bij Pannekoek hangen de dingen samen, omdat zij in de werkelijkheid nu eenmaal ondeelbaar zijn. Hierbij zij opgemerkt, dat de vakbeweging inderdaad van betekenis is voor de opbouw van Rusland, juist omdat het hier niet om een opbouw van het socialisme gaat en de sowjets - de arbeidersraden - tot een wassen neus worden gemaakt. Maar zó bedoelt Pannekoek het op deze plaats (nog) niet en zo ver is hij vooralsnog niet.

Overigens mankeert het Pannekoek ook in 1919 ten aanzien van Rusland volstrekt niet aan het hem kenmerkende realisme. Hij gewaagt (149) van "oppositie en moeilijkheden, daar de arbeiders dikwijls de aanwijzingen van de leiders niet willen gehoorzamen". Maar hij trekt er nog geen konklusies uit. Dat doet hij evenmin als hij konstateert (150), dat "de november-revolutie van 1917 in Rusland eerst nog heeft moeten doen, wat die van 1789 in Frankrijk had volbracht". Hier liggen de kiemen van zijn latere opvatting, waarmee hij op dat tijdstip nog niets weet aan te vangen, doordat de glans van de Russische revolutie ook hem een wijle heeft verblind.

In datzelfde jaar 1919 noemt hij Rusland een "socialistische staat" (151) en zegt hij (152), dat "vanuit Rusland een stuwende kracht op de arbeiders van alle landen werkt". De lezer begrijpt, dat het "kommunistisch opportunisme" op dat moment nog nauwelijks aan de dag is getreden. Juist vlak nadat deze zojuist geciteerde woorden van Pannekoek in druk zijn verschenen komen in Duitsland de reeds besproken taktiekkwesties aan de orde, die hij vervolgens in "De Nieuwe Tijd" de aandacht geeft die zij verdienen.

Met het zo belangrijke opstel "De Derde Internationale en de wereldrevolutie" zet Pannekoek in 1920 de eerste schrede naar een kritischer instelling. Mét de arbeiders in Duitsland en in andere landen ervaart hij de bolsjewistische strijdmethoden in West-Europa als verderfelijk voor de proletarische revolutie. Weldra ontvouwt hij zijn bedenkingen tegen de bolsjewistische taktiek opnieuw in een artikel (153), waarin hij "een frontverandering in de Russische C.P. zelf" konstateert en vervolgens zegt, dat "de oorzaak... niet moeilijk is te vinden. De Russische Sovjetrepubliek heeft dringend behoefte aan vrede en handel met de kapitalistische Entente-landen".

Een jaar later is Pannekoek al merkbaar kritischer geworden. Het is hem niet verborgen gebleven, dat "de politiek en taktiek van de Derde Internationale nauw verbonden is met de staatspolitiek van de sovjetrepubliek"... die... "met de kapitalistische landen in handelsverkeer treedt en grote concessies geeft aan kapitalistische ondernemingen om het economisch leven in Rusland te herstellen". In hetzelfde opstel waarin hij de gevolgen daarvan onderstreept merkt hij op (154), dat "de economische ondergrond (in Rus-

land) is veranderd". Kort daarna verklaart hij (155): "De in het voorjaar (van 1921 - C.B.) begonnen nieuwe politiek van de sovjetregering bedoelde het produktie- en transportstelsel te herstellen door invoering van het staatskapitalisme."

Pannekoeks artikel over "Sovjet-Rusland en het West-Europese kommunisme" is - zoals de lezer al weet - voor zijn mede-"Nieuwe Tijd"-redaktrice Henriëtte Roland Holst aanleiding om hem van "de nieuwste aanval op Sovjet-Rusland" en van gewijzigde opvattingen te beschuldigen. Als hij daarop antwoordt, dan erkent hij enerzijds dat zijn opvattingen gewijzigd zijn, maar anderzijds toch ook weer niet. Hij geeft volmondig toe, dat hij ondeugdelijk gebleken meningen herzielt, maar hij stelt tegelijkertijd nadrukkelijk, dat het niet zo is, dat hij nu het tegendeel verkondigt van wat hij tevoren verkondigd heeft; dat hij niet in konflikt komt met vroegere opvattingen, doch dat zijn inzichten van het moment zich daarbij harmonisch aansluiten. Hij spreekt van "illusies die moesten vervallen", doch acht zijn standpunt "in wezen ook na deze nieuwe ontwikkeling onaangetast". (156)

Er kan geen twijfel over bestaan, dat Pannekoek hierin volkomen gelijk heeft. Ongewijzigd is zijn maatschappij-beschouwing; de methode waarmee hij de sociale verschijnselen analyseert is nog steeds dezelfde. Alleen, de uitkomsten waartoe hij bij zijn onderzoekingen geraakt zijn anders, nu hem nieuwe en vooral ook meer gegevens ter beschikking komen.

Meer gegevens, maar - naar later blijken zal - nog lang niet alle die noodzakelijk zijn. Het standpunt dat Pannekoek en Gorter medio 1921 innemen wordt door laatstgenoemde aldus samengevat (157), dat "de Russische revolutie slechts in schijn een proletarisch-kommunistische was, in werkelijkheid voor het overgrootste deel een boers-democratische revolutie". De kolossale Russische boerenmassa is het volgens Gorter en Pannekoek, die het verloop van de Russische omwenteling bepaalt, die een blok vormt aan het been van de bolsjewiki, die door haar kracht de bolsjewistische regering voortdurend tot concessies dwingt, die haar belet de weg naar het kommunisme te volgen en integendeel de weg van het staatskapitalisme opdringt.

Over de uitkomst van dit proces, dat "in gang is en zonder twijfel nog verder zal voortgaan", zoals Gorter schrijft, bestaat bij hem en Pannekoek niet de minste onzekerheid. Maar nog altijd beschouwen zij de bolsjewiki als kommunisten. Het zijn in hun ogen kommunisten die het "verkeerd" doen, die zich in een ellendige dwangpositie bevinden en dientengevolge tot een "foutieve" taktiek worden genoopt; kommunisten, die - zoals Pannekoek in 1919 al schrijft (158) - "zich aan een taak zetten, die hun door de omstandigheden opgedrongen was", maar niettemin hun geestverwanten. Zij begaan daarmee dezelfde vergissing als van hun kant de bolsjewiki, die gedurende de eerste wereldoorlog herhaaldelijk een man als Pannekoek tot

hun geestverwant hebben gerekend (159).

Dat Pannekoek en Gorter in deze jaren van aanvankelijk voorzichtige, al-
lengs scherpere en ook luider klinkende kritiek - niet door hen, maar door
revolutionaire arbeiders in Duitsland voor het eerst geuit - de bolsjewiki
nog als hun vrienden zien, daarvan zijn vele voorbeelden aan te halen. De
"Open brief aan Lenin" van Gorter - en eveneens zijn artikel over de maart-
beweging in Duitsland - is er eigenlijk een doorlopend bewijs voor. De in-
stelling, die uit deze beide geschriften zo duidelijk blijkt, is ook die van de
K.A.P.D. Bitter beklagt deze partij zich erover, dat zij door de Derde In-
ternationale wordt buitengesloten, de opportunisten en parlementaristen
daarentegen, in Halle, in Tours, in Livorno en Leeds, met open armen door
Moskou worden binnengehaald. De diepere grond van die klacht is uiter-
aard, dat de K.A.P.D. naar haar eigen mening in de rijen der "kommunisti-
sche" wereldorganisatie thuis hoort; haar teneur is, dat Moskou de deur
sluit voor zijn beste vrienden. In dergelijke bewoordingen ook wordt het
geformuleerd door Gorter.

Als Pannekoek over deze dingen komt te schrijven, dan constateert hij
(160) weliswaar, dat de K.A.P.D. "haar eigen scherp omlijnde principes en
taktiek heeft ontwikkeld, die geheel tegenovergesteld zijn aan de taktiek
die door Radek voor de K.P.D. is opgesteld" en "tot officiële grondslag van
de gehele Derde Internationale (is) geproclameerd", zodat "het vanzelf
spreekt, dat de K.A.P.D. er buiten blijft", maar hij zegt tegelijkertijd, dat
"er toch iets onnatuurlijks in is, dat de Derde Internationale een partij bui-
ten haar rijen sluit, die, naar ieder weet, uit overtuigde kommunisten be-
staat en reeds herhaaldelijk getoond heeft in de strijd voor het kommuni-
sme vooraan te staan." Een paar regels verder leest men: "... wat zij (de 3e
Internationale) zijn wil: de organisatie van het communisme der wereld,
daarop kan zij geen aanspraak maken, zolang de radikaalste, meest conse-
kwente kommunistische partij, die aan het opportunisme niet wil meedoen,
buiten haar blijft staan." Onmiddellijk daarop volgen de woorden, dat "er
voor de K.A.P.D. een zekere moeilijkheid in ligt, strijd te moeten voeren
tegen de taktiek en de methoden van Moskou, terwijl zij zich toch daarmee
één voelt in revolutionair doel."

Als nu, na een bezoek van Gorter aan Rusland in de herfst van 1920, de
door de Russen en hun trawanten voor de K.A.P.D. gesloten deur weer op
een kier geopend wordt, als Moskou, zonder zelf van taktiek of standpunt
te veranderen, toch bereid blijkt de K.A.P.D. "als radikale oppositie" (161)
te aanvaarden, dan beschouwt Pannekoek dat "als een eerste stap op de
weg, die de Internationale eenmaal op ons standpunt zal brengen. Om deze
eerste partij, die de weg moest banen en nieuwe principes opstellen, kan
zich internationaal, uit alle landen, de oppositie scharen, die voor een an-

dere taktiek in de Derde Internationale strijdt." Hij acht dat (162) "drin-
gend nodig voor deze Internationale zelf." Dat is een uitspraak, die de la-
tere Pannekoek in geen geval zal herhalen.

Zoals Pannekoek begin 1921 de ogenschijnlijk iets verbeterde betrekkingen
tussen "de K.A.P.D. en Moskou" interpreteert, zo interpreteert Moskou ze
allerminst. In de zomer van dat jaar, tijdens het derde kongres van de Derde
Internationale, maakt Radek er geen geheim van, dat de deur alleen maar
op een kier gezet is om de verloren zonen van de K.A.P.D., de "dwalende
proletariërs", zoals hij zegt, nog één keer een kans te geven de weg naar het
bolsjewistische vaderhuis te vinden. Als echter duidelijk wordt, dat deze er
geen haast mee maken daarin terug te keren; als het visje kennelijk niet
wil bijten, verklaart Radek (namens de Exekutieve) zeer geïrriteerd, dat hij
hooguit nog drie maanden naar zijn dobber zal blijven staren, om dan het
hengelen definitief te staken (163). De voor Moskou alleen maar akseptabe-
le oplossing der bestaande geschillen, de in de ogen der bolsjewiki enig
mogelijke "toenadering" (!), blijkt deze te zijn, dat de K.A.P.D. zich zelf
oplost om zich onder het juk van Moskou te begeven.

De atmosfeer op het kongres heeft niets meer van de vriendschappelijkheid,
die - naar Gorters getuigenis - een klein jaar tevoren nog diens gesprekken
met Lenin kenmerkte. De vertegenwoordigers van de K.A.P.D. wordt het
spreken onmogelijk gemaakt (164); het verloop der discussies leidt tot een
nieuwe, nog scherpere breuk tussen de twee richtingen. Dan is ook de tijd
niet zo heel ver meer, dat Pannekoek en zijn engere geestverwanten tot de
konklusie komen, dat het hier geenszins twee richtingen van het kommu-
nisme betreft en dat het bolsjewisme niet slechts door zijn taktiek, doch
ook principieel iets totaal anders is dan waarvoor zij het, al hun bedenkin-
gen ten spijt, tot dusver nog steeds hebben gehouden.

Iets van dat alles moet Gorter ook vóór het derde wereldkongres al vaag
voor ogen hebben gestaan. Pannekoek vertelt in zijn korte levensschets van
hem (165), dat hij na zijn terugkeer uit Moskou opmerkt: "Lenin ziet alles
van Russisch, niet van wereldstandpunt; hij is niet waarvoor ik hem hield,
leider (166) van de wereldrevolutie, maar hij is de (George) Washington van
Rusland."

George Washington, zegt Gorter. Hij zou ook hebben kunnen zeggen: de
Russische Robespierre! Maar in de even later geschreven "Open brief" ver-
klaart hij nog, zich tot Lenin richtend (167), dat de taktiek moet worden
gevolgd, die deze in 1902 en 1903 toepaste toen hij zijn bolsjewistische
partij oprichtte, een taktiek, waarvan Lenin, zoals Gorter op dat moment
ten onrechte gelooft, later zou zijn afgeweken. In diezelfde "Open brief"
merkt Gorter ook op (168), dat Lenins brochure over "de linkse stroming"
als "een kinderziekte van het communisme" diens "eerste niet goede boek"
is, een even spontaan neergeschreven als theoretisch zwakke kwalifikatie.

Gorter is hier het slachtoffer van een dubbele dwaling. Pannekoek zal aantonen, niet dat het overig publicistisch werk van Lenin even "slecht" is, wel dat het wezenlijk dezelfde geest ademt als de brochure over de "kinderziekte"; niet dat die brochure achteraf gezien toch moet worden beschouwd als een toepassing van de marxistische methode, wel dat Lenin in geen van zijn geschriften de marxistische methode toepast en dat het zogenaamde "marxisme" van Lenin niets anders is dan een legende. Dat heeft niets met "goed" of "slecht" te maken, alles echter met de maatschappelijke verhoudingen, waarvan het leninisme een produkt is.

Als Pannekoek van dit alles het bewijs brengt - waarmee wij ons aanstonds uitvoeriger zullen bezighouden - dan schenkt hij, vanzelfsprekend, al zijn aandacht aan het essentiële, niet aan de details. Pas als zijn onderzoekingen bepaalde hoofdzaken verduidelijkt hebben is het moment gekomen om ook op de bijzaken te letten, die vaak pas in het licht dat door een beter inzicht in het wezenlijke is ontstoken kunnen worden begrepen en verklaard. Dan pas krijgen zij opeens een betekenis, die men er aanvankelijk in het geheel niet aan heeft gehecht en wellicht ook niet aan heeft kunnen hechten, omdat zij in een half-duister werden waargenomen, dat eerst verdreven moest worden om ze als soms toch wel kostbare kleinoden te herkennen.

Een van die details, zeer direkt het verschil tussen marxisme en leninisme rakend, maar minder van het kostbare, dan wel van het kostelijke soort, willen wij echter al op deze plaats, nog voor wij op de hoofdzaken daarvan zijn ingegaan, ter sprake brengen. Het is namelijk te vinden in het protokol van datzelfde derde kongres van de Derde Internationale, waarmee wij ons zojuist al hebben beziggehouden.

Als Karl Radek in 1921 te Moskou tegen de K.A.P.D. van leer trekt, haar in diskrediet zoekt te brengen en haar Hollandse theoretici belachelijk probeert te maken (169), dan weet hij geen betere manier te bedenken om de lachers op zijn hand te krijgen dan door Pannekoek spottend te karakteriseren als de "astronoom, die alleen maar naar de sterren kijkt".

Dat Radek hier bewust spekuelt op het volslagen gebrek aan kennis bij de meeste kongresgangers omtrent Pannekoeks omvangrijke werkzaamheid als marxistisch theoretikus en revolutionair is zeer typerend voor de bolsjewistische debat-manieren. Maar het is niet het belangrijkste. Veel belangrijker is het, dat de officiële woordvoerder der zogenaamde kommunistische internationale zich er volmaakt onbewust van blijkt te zijn, dat de astronomie, verre van "sterrekijkerij" te wezen, zich op haar terrein bezig houdt met dezelfde wetmatigheid als het marxisme op het terrein van de maatschappij. Wat Radek totaal ontgaat, is de methodieke verwantschap tussen enerzijds het marxisme, anderzijds de astronomie als deel der natuurwetenschappen.

Als Radek - want dat is in feite zijn bedoeling - op de beschreven wijze Pannekoek zoekt uit te rangeren door hem ervan te beschuldigen dat hij een slecht marxist zou zijn, omdat hij astronoom is, dan geeft hij daarmee niet slechts blijk weinig van astronomie te weten, doch hij demonstreert tevens, dat hem en zijn zich vrolijk makende toehoorders ook het marxisme vreemd gebleven is!

HET BURGERLIJKE MATERIALISME IN DE THEORIE VAN LENIN

De pennestrijd, die Pannekoek en Gorter op de drempel der twintiger jaren tegen het "kommunistische opportunisme" en tegen de leninistische taktiek gevoerd hebben, vertoont in het licht van zowel de latere ontwikkelingen als van Pannekoeks latere opvattingen alle kenmerken van een debuut, dat weliswaar de praktijk van de arbeidersstrijd in de West-Europese landen als basis heeft, en een aanloop vormt tot de theoretische uitdrukking daarvan, maar dat niettemin nog in tal van opzichten korrekties behoeft.

Die korrekties onderneemt Pannekoek in de tweede helft van de twintiger, en het begin van de dertiger jaren als hij tot zijn grote afrekening met het bolsjewisme komt. Zij werpt zijn aanvankelijke inzichten daaromtrent volstrekt niet zo radikaal ondersteboven als het op het eerste gezicht mag schijnen, gelet op de gevoelens van sympathie en geestverwantschap, die hij, net als Gorter, eens voor Lenin en de zijnen heeft gekoesterd. Zeker, de uitkomsten van zijn voortgezette onderzoekingen zijn anders dan die van zijn aanvankelijke, doch zij zijn daarmee niet in strijd. Zij vormen er veeleer een verbreding en verdieping van.

Dat de Russische revolutie slechts in schijn een proletarisch-kommunistische is, in werkelijkheid een burgerlijke omwenteling, zoals Gorter (met een kleine variant) in 1921 al betoogd heeft, zegt Pannekoek ook en opnieuw wanneer hij met zijn definitief oordeel over de onderhavige materie gereed is gekomen. Niet daarin ligt de vooruitgang, maar in de kijk op het

leninisme zelf.

Dat de taktiek daarvan strijdig is met de dagelijkse ervaringen van de proletarische klassenstrijd in de hoog-ontwikkelde kapitalistische landen, dat de politiek van de Russische regering en van de nauw met haar en met de Russische staat gelieerde Derde Internationale (170) volkomen indruist tegen het belang van de arbeidersmassa's, dat alles is Pannekoek - ook al is het dan in later jaren nog veel duidelijker zichtbaar - in 1920 en 1921 als ervaringsfeit duidelijk genoeg. Dat de Russische maatschappijverhoudingen daarvan de verklaring vormen, is voor hem van meet af aan een vanzelfsprekendheid en ook wat dat betreft bestaat er geen onderscheid tussen zijn oorspronkelijke opvatting en zijn uiteindelijk standpunt. Het verschil daartussen echter is dit, dat hij in het begin de bolsjewiki beschouwt als een soort van "slachtoffers" van de niet te stuiten ontwikkeling, die door de omstandigheden en tegen hun wil genoopt worden tot een allesbehalve op de proletarische revolutie gericht beleid, ze later daarentegen karakteriseert als de exponenten, als de dragers van het maatschappelijk proces. Voor de Pannekoek van 1921 zijn de bolsjewiki "marxisten", die zich in de afschuwelijke positie bevinden de gevangenen te zijn van de Russische burgerlijke, of liever gezegd, staatskapitalistische verhoudingen (171). De latere Pannekoek verwijst het zogenaamde marxisme der bolsjewisten naar het rijk der fabelen (172).

Twee geschriften van de hand van de latere Pannekoek houden zich in het bijzonder met het bolsjewisme en zijn maatschappelijke achtergronden bezig: de kleine brochure "Communisme en godsdienst" (173) en het reeds eerder genoemde werkje "Lenin als Philosoph". Zij verschijnen beide in de dertiger jaren met slechts geringe tussenpoos. De kleine brochure is van iets ouder datum. Zij behandelt, in zeer beknopte vorm, eigenlijk slechts een facet van het probleem, dat in de andere, omvangrijkere studie veel uitgebreider wordt geanalyseerd, maar met weglating van bepaalde dingen, die men wel in de brochure aantreft. Het is duidelijk dat beide geschriften de vrucht zijn van dezelfde onderzoekingen en dat Pannekoek als hij "Communisme en godsdienst" schrijft daarmee al vooruitloopt op zijn boekje over de filosofische grondslagen van het leninisme.

"Lenin als Philosoph" is naar de vorm allereerst een kritiek op "Materialisme en Empiriokriticisme", het vrij omvangrijke boek waarmee Lenin ingrijpt in een wijsgerig debat, dat onder de Russische sociaaldemokratische intelligentsia zo omstreeks het jaar 1904 op gang komt. Het gaat daarbij om de vraag, in hoeverre de rond de eeuwwisseling vooral door Ernst Mach ontwikkelde natuurfilosofie als nieuwe basis van het wetenschappelijk denken met het marxisme gekombineerd kan worden. Bogdanof en Loenatsjarski

- de latere volkskommissaris voor onderwijs en cultuur -, beide geestdriftige bewonderaars van Mach, ondernemen pogingen in deze richting, die door Plechanof scherp worden gekritiseerd. Lenin houdt er zich vooralsnog buiten. Hij acht zichzelf, zoals hij aan Gorki schrijft (174), niet competent genoeg om filosofische kwesties te beoordelen. Bovendien heeft hij, net als trouwens elk der betrokkenen, wel wat anders aan zijn hoofd wanneer de Russische revolutie van 1905 uitbreekt.

Met het weg ebben van de revolutionaire vloed nemen de filosofische tegenstellingen in de Russische bolsjewistische partij nog scherper vorm aan dan tevoren. Op de achtergrond daarvan staan, zoals steeds, ook nog andere kwesties. Niet alleen abstrakt-wijsgerige vraagstukken zijn in het geding, maar ook de taktiek (ten opzichte van de Doema) en de in 1902 door Lenin geformuleerde organisatorische beginselen. Voor hem vormen de in getal aanzienlijk toenemende aanhangers van Bogdanof een ernstige bedreiging. Daardoor wordt hij genoopt tot een filosofische strijd, niet slechts tegen hen, maar vooral over hun hoofden heen tegen Mach en de aan Mach verwante Avenarius (175), de beide bronnen, waaraan zich zijn opponenten laven. Met de, in politiek opzicht overigens tot de mensjewiki behorende Plechanof volledig aan zijn zijde, komt Lenin zegevierend uit deze strijd tevoorschijn. Kort na de publikatie van zijn boek en na een paar partij-konferenties, waarin met de opvattingen van Bogdanof c.s. korte metten worden gemaakt, is er in de partij van een dwepen met Mach niets meer te bespeuren. Betekent dat, zoals de leninisten het voorstellen, een overwinning van het marxisme? Dát is nu precies wat Pannekoek onderzoekt.

Om duidelijk te maken waar zijn kritiek op de bolsjewistische filosofie op neerkomt beperkt Pannekoek zich niet tot Lenin en zijn boek. Hij verdiept zich daar pas in nadat hij zich eerst met Marx heeft beziggehouden en vervolgens met Mach en Avenarius. Die wijze van benadering stelt hem in staat de opvattingen waarom het gaat met elkaar te vergelijken. Ook wijdt hij, voorafgaande aan zijn bespreking van "Materialisme en Empiriokriticisme", aandacht aan het burgerlijk materialisme. Hij zet uiteen in welk opzicht dat grondig verschilt van het materialisme van Marx en Engels om later des te beter te kunnen aantonen, dat Lenin voor de fundamentele tegenstelling tussen die twee soorten van materialisme geen oog heeft en dat daarin onder andere de oorzaak is gelegen, dat zijn kritiek op Mach de verkeerde kritiek is.

Op zichzelf, zo betoogt Pannekoek, is het volkomen juist, dat Lenin stelling neemt tegen het streven om Mach (en Avenarius) met het marxisme te verbinden. Het werk van Mach is van groot belang voor de methodiek van de natuurwetenschappen, maar er kan aan Mach, aldus Pannekoek, voor de theorie van het marxisme niets wezenlijks worden ontleend (176). Weliswaar lopen bepaalde theorieën van Mach parallel met die van Jozef Dietzgen

(177) - die Pannekoek in het boekje, waarvan hier sprake is, óók behandelt - maar Dietzgen heeft met behulp daarvan een historisch-materialistische kennisleer opgebouwd. Mach daarentegen, bevangen in de anti-materialistische stroming van zijn klasse en zijn tijd, blijft halverwege staan en geeft aan zijn opvattingen een vage ideologische gedaante, waardoor zij niet op het marxisme kunnen worden geënt.

Wat Pannekoek echter vervolgens Lenin verwijt is niet slechts, dat hij bij zijn bestrijding van Mach en Avenarius van hun theorieën een karikatuur maakt en zich keert tegen zienswijzen die zij niet ontwikkeld hebben, maar ook - en vooral - dat hij niet in staat blijkt hen van marxistisch standpunt uit te kritiseren. De "slag", die Lenin, zo toont Pannekoek onweerlegbaar aan, Mach en Avenarius toebrengt, is niet alleen een slag in de lucht, het is bovendien niet een "slag" vanuit de positie van het historische, doch vanuit die van het burgerlijke materialisme. Lenin valt Mach aan vanuit een stelling, die niet slechts zwakker is dan die welke het marxisme heeft betrokken, maar in bepaalde opzichten ook zwakker dan die van Mach zelf.

De grondstelling, dat al het geestelijke door "de materiële wereld" wordt bepaald, zo zet Pannekoek uiteen, heeft in het historisch-materialisme van Marx en Engels - dat onder "de materiële wereld" de (maatschappelijke) realiteit verstaat - een geheel ándere betekenis dan in het burgerlijk materialisme. Dat leidt er toe, dat "beide theorieën een geheel verschillende probleemstelling en een geheel verschillende denkrichting en daarmee ook een verschillende kennisleer" (178) hebben.

Wie dat niet ziet, omdat hij "de materiële wereld", in de zin van het burgerlijk materialisme, als de materie opvat, ontgaat natuurlijk ook het wezenlijk verschil tussen beide soorten van materialisme. Pannekoek toont met een reeks veelzeggende citaten aan, dat zowel het een als het ander bij Lenin het geval is en maakt tevens duidelijk, dat deze ook de natuurwetten in de zin van het burgerlijk materialisme opvat. Dientengevolge begrijpt Lenin niets van Machs opvatting, dat de natuurwetten niets anders zijn dan door de mensen gemaakte formuleringen van waargenomen regelmatigheden. Diens ontkenning van het objectieve bestaan van de natuurwetten betekent voor Lenin: de natuur zélf ontkennen; de mensen tot schepper van de natuurwetten maken, wil voor Lenin zoveel zeggen als: de menselijke rede tot de schepper van de natuur maken. Hij definieert dat als 'fideïsme', een term, die is afgeleid van het woord fides, dat "geloof" betekent. Met fideïsten bedoelt hij lieden, die het geloof boven de rede, boven het verstand stellen.

Dat fideïsme is voor Lenin telkens weer het tegenovergestelde van het materialisme, het tegenovergestelde ook van het determinisme, dat op het gebied van de samenleving onder andere door het historisch-materialisme

wordt gehuldigd.

Pannekoek betoogt, dat dit laatste helemaal niet klopt, dat bijvoorbeeld het streng-religieuze Calvinisme een deterministische leer is en dat de materialistisch denkende bourgeoisie van de 19e eeuw wars van het determinisme is en aan de vrije wil gelooft. Mach is, anders dan Lenin meent, alles behalve een fideïst; de (religieuze) opvatting, dat de geest de stoffelijke wereld produceert, vindt men bij Hegel, maar niet bij hem. Mach denkt echter allerminst deterministisch. Dat komt, verklaart Pannekoek, omdat hij tot de burgerlijke klasse behoort en niet anders denken kan dan door zijn klasse in zijn tijd wordt gedacht. Juist in dat opzicht is zijn denken in maatschappelijk opzicht met het marxisme onverenigbaar.

Aan een dergelijke beoordeling van Mach echter, komt Lenin niet toe, omdat hij op de bodem van het burgerlijk materialisme staat. Dat de wereld der ideeën (en dus ook de ideeën van Mach - C.B.) door de klasseverhoudingen bepaald wordt, zo konkludeert Pannekoek, daarvan merkt men in Lenins "Materialisme en Empiokriticisme" niets. "De theoretische tegenstellingen hangen bij hem in de lucht" (179); de maatschappelijke oorsprong der theoretische opvattingen laat Lenin, als hij over Mach en Avenarius komt te spreken, buiten beschouwing. Deze wezenlijke kant van het marxisme bestaat voor Lenin blijkbaar niet.

Om dat nog eens te demonstreren wijst Pannekoek op Lenins bewondering voor de Duitse filosoof Ernst Haeckel, die Lenin tegenover Ernst Mach stelt (180). Dat de werken van Haeckel van filosofisch standpunt zo oppervlakkig mogelijk zijn, zegt Pannekoek (181), is ook Lenin niet ontgaan, maar kan hem niets schelen. Waar het voor hem op aan komt is, dat Haeckel tot de dappere strijders tegen de heersende religieuze theorieën kan worden gerekend.

Pannekoek citeert in dit verband de uitspraak van Lenin, dat Haeckels boekje "De werelddraadselen" tot "een wapen in de klassenstrijd" werd. "Wat voor klassenstrijd", zo vraagt Pannekoek (182), "mag dat wel geweest zijn? Welke klasse vertegenwoordigde Haeckel dan tegenover welke andere klasse? Lenin zwijgt daarover. Moeten zijn woorden zo worden opgevat, dat Haeckel, zonder het te weten, als vertegenwoordiger van de arbeidersklasse tegen de bourgeoisie optrad? Het is, omgekeerd, bekend, dat Haeckel een scherp tegenstander van het socialisme was en dat hij als strijder voor het Darwinisme de bourgeoisie deze theorie juist daarom aanbeval, omdat zij... geschikt zou zijn om "de bodemloze onzin van de socialistische gelijkmakerij" te weerleggen."

"De storm, die rond "De werelddraadselen" opstak", aldus Pannekoek, "was in werkelijkheid niets anders dan een storm binnen de burgerlijke klasse, de laatste fase van haar wending van de materialistische naar de idealisti-

sche wereldbeschouwing. Haeckels "Werelddraadselen" (183) was de laatste opflukking van het burgerlijk materialisme - in reeds verzwakte vorm ongetwijfeld -; en de idealistische, mystieke en religieuze tendenzen in de bourgeoisie en bij de burgerlijke intellectuelen waren destijds zo sterk en algemeen, dat zij van alle kanten het boek konden aanvallen en de zwakheden daarvan zonder veel moeite in het licht konden stellen... Als Lenin hier van klassenstrijd spreekt, dan bewijst dat hoe weinig hij van het wezen van de klassentegenstellingen en van de klassenstrijd in de ontwikkelde kapitalistische landen snapte en hoe hij deze hoofdzakelijk zag in het licht van een strijd voor of tegen de religie" (184).

In zijn "Lenin als Philosoph" schrijft Pannekoek, dat Marx en Engels het begrip "fideïsme" niet hanteren. Voor hen, zo zegt hij (185), loopt de filosofische scheidingslijn tussen materialisme en idealisme. Hij voegt er aan toe, dat de tegenstelling tussen geloof en rede dateert uit de tijd vóór Marx, uit de tijd, dat de derde stand zijn emancipatiestrijd voert. Met behulp van de "rede" valt de burgerlijke klasse de religie aan, die in de dagen van het oppermachtig koningschap ("van gods genade") en de oppermachtige kerk de voornaamste vijand is in de maatschappelijke strijd.

De duidelijke verwantschap, zelfs meer dan eens de identiciteit, met het burgerlijk materialisme treft men niet alleen bij Lenin aan. Het betreft hier volstrekt niet, zegt Pannekoek (186), een persoonlijke afwijking van het marxisme. Bij Plechanof, die in het begin van deze eeuw bij iedereen als de belangrijkste theoreticus der Russische sociaaldemokratie geldt, konstateert men precies hetzelfde. Pannekoek laat dat zien met een voorbeeld uit Plechanofs bekende boekje over de "Grondslagen van het marxisme", waarin de leer van Feuerbach en het historisch-materialisme aan elkaar gelijk worden gesteld en waar Plechanof beweert, dat de kennisleer van Marx feitelijk de kennistheorie van Feuerbach zou zijn.

Pannekoek tekent daartegen protest aan. Hij zet uiteen, dat de theorie van Feuerbach en het marxisme wel iets met elkaar gemeen hebben, doch dat dit "iets" nu net niet tot het wezenlijke van het marxisme behoort en nog niets van een kennistheorie heeft. Het wezenlijke van het marxisme is dat, waarin het zich van andere materialismen onderscheidt en wat maakt, dat zij de uitdrukking vormen van totaal verschillende klassenstrijd.

Het staat vast, zo besluit Pannekoek (187) zijn over Plechanof handelende paragraaf, dat de kennisleer van het marxisme historisch van Hegel en Feuerbach afstamt; het staat eveneens vast, dat zij zich ontwikkeld heeft tot iets, dat van de leer van Feuerbach volkomen verschilt. Pannekoek acht het "kentekenend voor Plechanofs opvattingen, dat hij die tegenstelling nauwelijks ziet." Hij noemt het, in een later hoofdstuk, even kenmerkend, dat Plechanof zich - geheel anders dan sociaaldemokraten in het westen -

met voorliefde tot het vroegere materialisme wendt en in zijn "Bijdragen tot de geschiedenis van het materialisme" bijvoorbeeld verdiept is in de 18e-eeuwse Franse materialisten als Helvetius, Holbach en Lamettrie, ze vergelijkt met Marx en wil laten zien hoeveel waardevols er in hun werken reeds voorhanden is.

Dat niet slechts Lenin, maar ook de in de filosofische kwesties veel beter onderlegde Plechanof, dezelfde tendens naar het burgerlijk materialisme vertoont, wijst er op, dat dit alles een gemeenschappelijke oorsprong in Russische omstandigheden moet hebben. Pannekoek wijst er met nadruk op (188), dat de maatschappelijke verhoudingen de materiële oorsprong van een bepaalde theorie vormen en dat haar naam, of de manier waarop zij gepresenteerd wordt alleen maar iets over haar geestelijke oorsprong zegt, alleen maar duidt op vroegere theorieën of denkers waarbij of bij wie tijdens de ontwikkeling der nieuwe theorie te rade werd gegaan. De werkelijke inhoud van een leer hangt van haar materiële oorsprong af en wordt bepaald door de samenleving waarin zij zich ontwikkelt en waarin zij voorbestemd is om te werken. De grote maatschappelijke ideeën en geestelijke stromingen brengen de noodzakelijkheden der maatschappelijke ontwikkeling tot uitdrukking en krijgen tegelijk met de klassenstrijd hun definitieve gestalte. Dat geldt zowel voor het marxisme zelf als voor het in de essentiële punten sterk van het marxisme afwijkende bolsjewisme.

Hoe komt het, dat de werkelijke inhoud van het bolsjewisme met die van het burgerlijk materialisme overeenstemt? Hierdoor, antwoordt Pannekoek, dat de omstandigheden waaronder het burgerlijk materialisme enerzijds, het bolsjewisme anderzijds ontstaat, grotendeels dezelfde zijn.

Als in West-Europa de bourgeoisie gezegevierd heeft, als daar de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid de overheersende is geworden, kan met de materialistische theorie, die er de nadruk op legt, dat de gedachten aan de hersenen ontspruiten, niet veel meer worden aangevangen. Hoe bepaalde ideeën uit de maatschappij voortkomen wordt het belangrijkste probleem. Daarmee raakt het burgerlijke materialisme dan op de achtergrond. Het marxisme is de materialistische klasse-opvatting die ervoor in de plaats komt. Zij, die in de samenleving iets te verliezen hebben, worden idealistisch.

In Rusland is het anders. Daar heerst nog in het begin van de 20e eeuw een situatie, zoals die in de 18e eeuw in West-Europa heeft bestaan; daar is de landbouw nog de overheersende produktiewijze; daar vormen de boeren nog de grote meerderheid der onderdrukten; daar zijn adel en kerk nog oppermachtig; daar zijn tsaar en pope de verklaarde vijanden; daar is de strijd tegen de godsdienst nog een maatschappelijke noodzakelijkheid. In één opzicht slechts is er verschil: in Rusland ontbreekt een burgerij, die deze strijd

kan voeren op de manier, waarop de bourgeoisie dat in het westen heeft gedaan. Voor zover het in de Russische agrarische samenleving - grotendeels van buiten af - binnendringende kapitalisme er zo iets als het prille begin van een burgerlijke klasse heeft geschapen, is deze van het tsarisme afhankelijk, niet fier en zelfbewust, zoals de Franse derde stand aan de vooravond van zijn grote omwenteling; niet revolutionair. De strijd tegen het heersende regiem en tegen de bestaande sociale verhoudingen wordt in Rusland niet door de slechts langzaam opkomende bourgeoisie, maar door de intelligentsia gevoerd.

Op het tijdstip dat zij zich begint te roeren ontmoet zij bij de West-Europese bourgeoisie, die vast in het zadel zit, reaktionair en anti-materialistisch is geworden en die bovendien het half-feodale Rusland als een "kolonie", als een beleggingsgebied voor het Europese kapitaal, beschouwt, noch sympathie, noch theoretische steun. Dat is de reden, zo zet Pannekoek uiteen (189), dat de Russische intelligentsia naar het marxisme grijpt. Daar vindt zij de opvatting, dat vóórkapitalistische verhoudingen voor burgerlijke toestanden zullen moeten wijken; daar vindt zij ook de overtuiging, dat een politieke omwenteling aan die sociale verandering is gebonden. Met het - proletarische - marxisme van West-Europa, aldus Pannekoek (190), hebben de theorieën van de Russische revolutionaire intelligentsia verder niets gemeen. Toch treedt zij als woordvoester van de Russische arbeidersklasse op en kan zij als zodanig optreden, omdat ook de strijd van de Russische arbeiders vooralsnog een strijd tegen het tsaristisch absolutisme is.

Lenin, zo drukt Pannekoek zich op een andere plaats uit (191), moet op de arbeidersklasse steunen en zijn strijd moet zo radikaal mogelijk zijn. Daarom - en ook omdat die strijd niet slechts tegen het tsarisme is gericht, maar ook tegen het wereldkapitaal, dat als vreemde uitbuitersmacht mede de Russische massa's onderdrukt - maakt hij gebruik van de radikaalste theorie die hij kan vinden: de theorie van het tegen het wereldkapitaal strijdende westerse proletariaat. Niettemin blijft de naderende Russische revolutie naar haar in h o u d een burgerlijke omwenteling. Omdat zij dwars tegen de aan het tsarisme verslingerde Russische bourgeoisie in moet worden voltrokken, is slechts haar uiterlijke vorm daarmee in tegenspraak. In Rusland kan de burgerlijke maatschappij, na onnoemelijk veel weën, slechts ter wereld worden geholpen met behulp van de keizersnede der proletarische bajonetten. De voor die revolutie pasklaar gemaakte theorie - het bolsjewisme-leninisme - vertoont dientengevolge dezelfde tegenstrijdigheid. Zij is wat wezen en grondslagen betreft een burgerlijk materialisme, dat naar de v o r m slechts met het proletarisch materialisme is vermengd. Dat noemt Lenin "marxisme". Maar wat hij als zodanig bestempelt, is een op Russische bodem opgeschoten theoretisch gewas, dat totaal andere wortelen heeft en totaal andere vruchten draagt dan het marxisme, dat in West-

Europa de theoretische uitdrukking is van de proletarische klassenstrijd. "Het marxisme zelf", zo voegt Pannekoek aan dit alles toe (192), "maakt duidelijk waarom het ook niet anders heeft kunnen zijn."

In "Communisme en godsdienst" vindt men dezelfde gedachtengangen terug. In dit populaire, voor een veel breder publiek bestemde geschrift houdt Pannekoek zich echter niet met Lenins "Materialisme en Empiriokriticisme" bezig (al wordt dat boek wel even genoemd) doch met de felle strijd, die in het bolsjewistische Rusland in de jaren twintig en het begin van de jaren dertig tegen de godsdienst wordt gevoerd.

Ook in "Communisme en godsdienst" schetst Pannekoek de overeenkomst tussen het 18e eeuwse Frankrijk en het 20e eeuwse Rusland, uitvoeriger zelfs dan in "Lenin als Philosoph"; ook hier komt hij over het fundamentele verschil tussen het burgerlijke en het historisch-materialisme te spreken. Hij betoogt, dat dit ten aanzien van de godsdienst bijvoorbeeld op deze wijze tot uiting komt, dat het burgerlijk materialisme de religie als een gevolg van pure onwetendheid op het gebied van de natuur beschouwt, het historisch-materialisme haar als een uitvloeisel van maatschappelijke werkingen opvat.

Maar, vervolgt Pannekoek (193), als "het godsdienstig geloof enkel een uitvloeisel van onwetendheid was, dan zou het in de laatste halve eeuw (tussen 1880 en 1930 dus - C.B.) van toenemend onderwijs en opgroeiende wetenschap juist bij de ontwikkelde klasse, bij de bourgeoisie, moeten zijn verdwenen." Dat van het tegendeel sprake is, noemt hij niet een gevolg daarvan, dat zij er belang bij heeft de godsdienst voor het volk in stand te houden (194). "Zo min als de bourgeoisie", vervolgt hij, "economisch uit slechte mensen en politiek uit domkoppen bestaat - zoals de propaganda van naar regeringsmacht hunkerende partijen ons tracht wijs te maken - zo min bestaat zij geestelijk uit huichelaars." Niet uit onwetendheid, zo betoogt hij, spruit de godsdienst voort, maar uit de samenleving, waarbij het zo gesteld is, dat andere samenlevingen, met andere produktievormen, ook andere godsdienstvormen ontwikkelen.

De maatschappelijke oorsprong der religie wordt dan in de bewuste brochure in beknopte vorm geschetst. De desbetreffende uiteenzetting kan - in Pannekoeks eigen woorden (195) - aldus worden samengevat, dat "godsdienst niet eenvoudig een door priesters en heersers uitgevonden bijgeloof is, dat door atheïstische propaganda kan worden bestreden. Zij is evenmin enkel een gevolg van onwetendheid, die door onderwijs in natuurwetenschappen kan worden vernietigd. Zij komt voort uit de onmacht van de mensen om hun eigen lot te beheersen. Zij drukt uit dat overmachtige, onbegrepen krachten, hetzij van natuurlijke, hetzij van maatschappelijke oorsprong, meester zijn over hun levenslot."

Analoog aan wat hij weldra in "Lenin als Philosoph" omtrent de voortdurende aanvallen op het "fideïsme" op zal merken, is in "Communisme en godsdienst" Pannekoeks kritiek op de Russische "Godlozenbeweging". De vage godsdienstigheid in vele (zogenaamd) socialistische kringen én het atheïsme van de C.P., zegt hij (196), zijn beide even burgerlijke denkwijzen. "Atheïsme en godsdienst hebben met elkaar gemeen, dat zij onbewuste uitdrukkingen zijn van een gevoelswijze, die de maatschappij in de mensen wekt. Daarom zijn ze dogmatisch, dat wil zeggen vinden zij zichzelf absolute waarheid en bestrijden zij vervolgens elkaar, omdat zij de vijandige denkwijze voor de oorzaak van de praktische strijd houden. Wanneer wij onder materialisme verstaan: werkelijkheidsleer, de leer die de werkelijkheden, de reële krachten der wereld wil doorzien en onderzoeken, dan mag het atheïsme die naam niet eens dragen. Als afstammeling van het burgerlijk materialisme ziet het wel de werkelijkheid der natuur, maar niet de werkelijkheid van de maatschappij..." (197)

Niet van de atheïstische propaganda, zo schrijft Pannekoek (198), maar "van de toekomstige economische ontwikkeling van Rusland zal het afhangen òf en hoe de godsdienst daar zal blijven bestaan." Het atheïsme, zo betoogt hij, beantwoordt aan de opgroei van het jonge Russische staatskapitalisme in zijn eerste tijd: "... men ziet de weg van onbelemmerde, onbegrensde ontwikkeling naar welvaart en overvloed open, men ziet de problemen van het leven opgelost en geen hogere macht is nodig. Maar reeds wordt Rusland verwickeld in de wereldpolitiek, die is als een blindelings hollen van het kapitalisme naar wereldoorlog, ondergang, vernietiging in revolutie; aan de gevaren die de overige kapitalistische wereld bedreigen kan het zich niet onttrekken; het is niet meester over zijn lot... Wanneer in Rusland in enigszins belangrijke mate naast het staatskapitalisme privaatbezit en warenproduktie blijven bestaan of mochten opkomen, zal tegenover de geestelijke werkingen van deze stoffelijke werkelijkheid het aangeleerde materialisme tot een uiterlijke vorm worden."

Al vrij spoedig nadat Pannekoek dit heeft geschreven mogen in Rusland de klokken weer worden geluid, worden de kerktorens met steun van de staat hersteld, is er de officiële toestemming tot viering der kerkelijke feesten. Nog vóór de jaren dertig ten einde zijn, schrompelt de "Bond van Godlozen" ineem tot een onbetekenende sekte. De jaren veertig zijn nog maar nauwelijks aangebroken of de anti-religieuze musea worden grotendeels gesloten. In 1941 kan de metropoliet Sergius getuigen, dat het kerkelijk leven in Rusland bloeit. In september van dat jaar staakt de krant van het godlozenverbond haar verschijning, evenals kort daarop het orgaan "De Atheïst"; weldra moet het verbond zelf, als nutteloze instelling, zijn werkzaamheden stopzetten. In 1938 zijn er in Moskou 17 kerken open, in 1942

26, in 1943 40 à 50. In september 1943 deelt Stalin aan Sergius mee, dat er geen beletselen zijn voor het kiezen van een patriarch voor geheel Rusland. Ook met andere kerken dan de orthodoxe herstelt de Russische regering de goede betrekkingen. In november 1945 wordt in Moskou een theologische akademie geopend (199). Verre ervan dat dit alles door de behoefte aan "nationale eenheid" tijdens de oorlog wordt veroorzaakt, is deze ontwikkeling al vóór de oorlog begonnen en zet zij zich daarna onverminderd voort.

In dat licht is men bijna geneigd aan de zojuist geciteerde woorden van Pannekoek een "profetisch" karakter toe te kennen. Maar wie dat inderdaad zou doen, zou Pannekoek, zo hij nog leefde, onmiddellijk tegenover zich vinden om te protesteren. Hij zou er op wijzen, dat zijn uitspraak niets met een "voorspelling" heeft te maken. Het is niet onmogelijk, dat hij, om dat te verduidelijken, als astronoom met een voorbeeld uit de door Radek zo gesmade astronomie zou komen aandragen.

Denkt men, zo zou hij wellicht opmerken, dat Halley (200), als hij voor het jaar 1759 (en voor 1835 en 1910, enz.) de komst van de later naar hem genoemde komeet aankondigt, een "profetie" doet? Het tegendeel is waar. Hij berekent van alle kometen, die in de 16e en 17e eeuw zijn waargenomen de banen en komt tot de konklusie, dat die gelijk zijn voor de drie, die in 1531, 1607 en 1683 zijn verschenen. Hij besluit daaruit, dat het hier om dezelfde komeet gaat, waarvan de baan een zéér langwerpige ellips is, die in 76 jaar wordt doorlopen. Hij voorspelt niet, hij past algemene wetten (van Newton en van Kepler) toe op een speciaal geval.

Dat is het inderdaad wat ook Pannekoek doet als hij in "Communisme en godsdienst" het Russisch atheïsme als beperkt, dat wil zeggen natuurwetenschappelijk materialisme ontmaskert en ernstig in twijfel trekt, dat het ook maar enigszins zou zijn opgewassen tegen de maatschappelijke krachten. De algemene wet die Pannekoek toepast (niet uit de fysika maar uit de sociale wetenschappen; niet van Newton of Kepler, maar van Marx) is deze, dat het bewustzijn bepaald wordt door het maatschappelijk zijn.

10.

GEVOLGTREKKINGEN VOOR HET ORGANISATIEVRAAGSTUK

Pannekoeks onderzoek naar de wezenlijke inhoud van het bolsjewisme, waarvan de resultaten in "Communisme en godsdienst" en "Lenin als Philosoph" beknopt zijn samengevat, gaat uit van een empirisch feit: de zich op Marx en Lenin beroepende, met Moskou nauw verbonden bolsjewistische partijen hebben een praktijk, die duidelijk verschilt van - en in voortdurend scherper tegenstelling geraakt tot - de praktijken, die door de strijdende arbeiders worden toegepast. Het zijn de ervaringen van de Duitse revolutie waardoor Pannekoek voor het eerst met zijn neus op dat feit gedrukt wordt, maar het doet zich telkens en telkens opnieuw voor en men kan het niet veronachtzamen zonder zich aan illusies over te geven.

Dat laatste - illusies koesteren op dit punt - doen de machthebbers, zowel die in het Kremlin, als in West-Europa. De bourgeoisie kan, vanaf het ogenblik dat zij haar vijanden verslaat en haar stempel drukt op de samenleving, alleen nog maar de ogen sluiten voor de daarin bestaande klassenscheiding. Dientengevolge heeft zij altijd - in een of andere vorm - de neiging vertoond om de strijd van de arbeiders niet als het natuurlijk produkt van reële maatschappelijke tegenstellingen te beschouwen, doch als het resultaat van een bepaalde, door "boosdoeners" gevoerde, hetzij politieke, hetzij sociale agitatie of propaganda. In de jaren na 1917 wordt in haar ogen de rol van "boosdoener" hoofdzakelijk vervuld door de bolsjewiki. Een dergelijke instelling maakt haar uiteraard volkomen blind voor al die verschijnselen, die de arbeiders praktisch, en derhalve Pannekoek theoretisch,

lijnrecht tegenover het bolsjewisme plaatsen. De bolsjewiki van hun kant, die hun staatskapitalistisch regiem in Rusland als "arbeidersmacht" presenteren, zien zich genoodzaakt hun tegenstelling tot de proletarische klasse al even hard te verdoezelen als de West-Europese bourgeoisie haar geneigd is te negeren.

Vanzelfsprekend hebben wij het hier over de geestelijke instelling van de westerse bourgeoisie en van de machthebbers in het algemeen (en als tendens), niet over de zienswijze van haar intellectuele vertegenwoordigers individueel. Aan andere geluiden ontbreekt het niet. Arthur Rosenberg bijvoorbeeld schrijft in zijn al een paar keer genoemde boek (201), dat de internationale bourgeoisie, voor zover zij bang is voor het bolsjewisme, omdat zij dat als een "revolutionair-proletarische" beweging ziet, met haar vrees aan het verkeerde adres is. De Amerikaanse professor Daniels zegt in de laatste zin van een bijzonder belangwekkend en met zorg geschreven werk, dat over "kommunistische oppositie" in Rusland handelt (202), dat "zowel de aanbidders als de vijanden van het bolsjewisme het slachtoffer zijn van dezelfde dwaling." Niettemin is vooral de laatste de typische representant van een soort "realisme", dat voor bepaalde grenzen onverbiddelijk halt maakt.

Ofschoon Daniels maar zelden de illusies deelt, die tal van stromingen in de Russische revolutie zelf omtrent hun optreden hebben gekoesterd, is er één, aan alle stromingen gemeenzame illusie, die men ook bij hem aantreft: het verschil tussen kommunisme en bolsjewisme blijft hem zo goed als, dat tussen marxisme en leninisme blijft hem totaal verborgen. Zijn standpunt komt in wezen hierop neer (203), dat "het kommunisme zich ver verwijderd heeft van zijn oorspronkelijke doeleinden". De geschiedenis van de Russische revolutie is voor hem de geschiedenis van een verraad aan grote idealen.

Dat is in zoverre merkwaardig, als Daniels - desondanks en bijna voortdurend - een open oog heeft voor de onvermijdelijkheid van het historische proces, zoals het zich in feite heeft afgespeeld. Dat is in zoverre tegelijkertijd toch ook weer niet merkwaardig, als het verband tussen wat hij "idealisme" noemt en de maatschappelijke verhoudingen bij hem vrijwel totaal ontbreekt. Voor zover hij de historische noodzakelijkheid begrijpt, begrijpt hij haar als een abstracte noodzakelijkheid, niet als een maatschappelijke.

Daniels vat de geschiedenis niet op als de geschiedenis van mensen, die moeten produceren om in hun behoeften te voorzien en wier opvattingen door de produktieverhoudingen worden bepaald. Alles wat zo uitvoerig en zo minutieus door hem geschilderd wordt, speelt zich bij hem af buiten de produktie-, en buiten de klasseverhoudingen om. Vandaar, dat hij de bolsjewistische opposities (van Ossinski, van Saprionof, van Trotski, van Si-

nowjef, van Boecharin, van Rykof, ja van wie dan ook!) over een kam scheert met de proletarische opstand van Kroonstad of met die beweging, die zich "arbeidersoppositie" noemt, maar in wezen - of zij zich daarvan nu zelf bewust is of niet - iets totaal anders dan een oppositie is. Van Alexandra Kollontai, de bekende verdedigster van de Arbeidersoppositie, zegt hij, dat zij een ongelofelijk groot vertrouwen in het proletariaat heeft. Hij ziet de beweging niet zélf als de exponente van proletarisch verzet, zo min als hij de oppositie binnen de partij als telkenmale de exponente van bepaalde groeperingen of klassen beschouwt.

Voor zover Daniels de vele opposities in Rusland opnoemt, zonder er ook maar een te vergeten, zijn het bij hem personen of groepen van personen, die soms meer, soms minder krampachtig vasthouden aan "de oorspronkelijke idealen der revolutie", zonder dat duidelijk wordt waarom zij dat doen, laat staan dat duidelijk wordt, dat die zogenaamde "oorspronkelijke idealen" niets anders zijn dan de ideologisch verklede uitdrukking van zeer bepaalde sociale groepsbelangen in een zich naar het staatskapitalisme ontwikkelende maatschappij.

Wat zich bij Daniels wreekt, wrekt zich bij anderen in nog veel sterkere mate. Een bijzonder kras voorbeeld is het proefschrift, waarop de heer A. Stam in 1968 gepromoveerd is tot doctor in de letteren aan de Utrechtse universiteit. Wat dr. Stam zich ten doel stelt, is te onderzoeken of er verschillen bestaan tussen het marxisme enerzijds, het leninisme anderzijds, zo ja, hoe zij kunnen worden verklaard en voorts of het leninisme sedert de dood van Lenin veranderingen heeft ondergaan en zo ja, hoe die op hun beurt te verklaren vallen. Het is, dat springt in het oog, voor wat het eerste deel betreft, een soortgelijk onderzoek als Pannekoek in de jaren dertig heeft ondernomen. Wat er echter bij dr. Stam ook aan verschillen tussen marxisme en leninisme uitkomt, niet het wezenlijke, niet het fundamentele verschil, dat het marxisme de theoretische uitdrukking is van de proletarische klassenstrijd in de kapitalistische maatschappij, het bolsjewisme daarentegen de theoretische uitdrukking van de strijd tegen adel, kerk en tsaar, in één woord: tegen vóór-kapitalistische maatschappijverhoudingen.

Dr. Stam - die Pannekoek niet noemt en van het bestaan van diens studies kennelijk niets weet - ziet, net als professor Daniels, de bolsjewisten als marxisten, niet als burgerlijke materialisten. Daarmee ontgaat hem hét verschil tussen marxisme en leninisme, wat bij hem natuurlijk veel erger is dan bij professor Daniels, daar het hem juist om de verschillen, niet om een beschrijving der oppositionele groepen in het bolsjewistische Rusland te doen is.

Daar dr. Stam het hoofdverschil niet kent en de sekundaire verschillen (voor zover hij ze ziet) dientengevolge bij hem geenszins uit het hoofdver-

schil worden ontwikkeld en zonder dat hun onderlinge samenhang wordt blootgelegd, kan men zich gemakkelijk voorstellen, wat er onder die omstandigheden van een verklaring in zijn boek terecht komt. Zij ontbreekt ten enenmale. Dr. Stam somt de door hem waargenomen verschillen eenvoudig achter elkaar op, zonder een poging te ondernemen ze logisch uit elkaar te ontwikkelen. Hij komt tenslotte tot de bewering, dat ze (uit een sociaal aanpassingsproces) ook eigenlijk niet verklaard kunnen worden (204) en dat hier de reden ligt, dat zijn studie, die hij als een sociologisch onderzoek is begonnen, op een historische (lees: beschrijvende) studie is uitgelopen. Het is zoveel als een erkenning, dat zijn onderzoek volkomen is mislukt (205).

Dr. Stam ziet, dat Marx - zoals hij het uitermate gebrekkig formuleert - het aksent op het proletariaat legt, het leninisme daarentegen op de partij; hij ziet niet, dat de bolsjewiki de voor hen zo karakteristieke partijvorm ontwikkelen als gevolg van het burgerlijk karakter der Russische omwenteling, als gevolg van het feit, dat zij burgerlijke revolutionairen zijn. Hij ziet, dat Marx de burgerlijke revolutie opvat als een proces, dat de weg vrij maakt voor het kapitalisme, het bolsjewisme daarentegen zijn lot verbindt aan dat van burgerlijke revoluties in achtergebleven landen; hij ziet niet, dat die lotsverbondenheid van bolsjewiki en burgerlijke revolutionairen elders voortkomt uit het gelijke karakter van hun revoluties. Dr. Stam ziet ook, dat het marxisme deterministisch is en dat het bolsjewisme "het aksent verschuift naar het voluntarisme"; dat Marx de sociale verschijnselen uit de economische onderbouw van de maatschappij verklaart, de bolsjewisten echter "vaker een aksent op de bovenbouw" leggen. Hij weet daar echter niets mee aan te vangen.

Juist voor wat dit betreft bieden de resultaten waartoe Pannekoek is gekomen een fundament. Heeft men als de filosofische basis van het leninisme eenmaal het burgerlijk materialisme onderkend, dan verstaat men licht, dat dit materialisme na de machtsverovering door de bolsjewiki aan betekenis moet inboeten om soortgelijke redenen als ook in het westen het burgerlijk materialisme is weggesmolten. Als de bourgeoisie van West-Europa haar grote geestelijke en maatschappelijke strijd gestreden heeft, als daar blijkt, "dat de natuurwetenschap de mensheid niet bevrijden kan en de techniek in het kapitalisme geen algemene welvaart en geluk kan brengen; als de toekomst duister en onzeker wordt, de bourgeoisie haar wereld vol onbegrepen dreigende krachten ziet, dan groeien alle soorten van geloof en van mystiek weer bij haar op" (206) en dan begint zij weer neigingen tot idealisme te vertonen. In het staatskapitalistische Rusland der bolsjewiki geschiedt precies hetzelfde. Alleen wordt daar de nieuwe filosofische richting natuurlijk niet idealisme genoemd, zo min als de loonar-

heid er uitbuiting of de meerwaardevorming er kapitalisme heet.

Naar de inhoud is de filosofische kontroverse die in Rusland tussen 1925 en 1928 optreedt, tussen degenen, die er als "dialektici" en als "mechanisten" worden aangeduid, een ontwikkeling, die volkomen te vergelijken valt met de ontwikkeling van de wijsbegeerte in West-Europa laat in de 19e eeuw. Als de Russische "dialektici" hun tegenstanders voorhouden, dat "geestelijke verschijnselen niet volledig tot fysische processen kunnen worden herleid en niet met behulp daarvan te verklaren zijn", dan heeft men ontegenzeggelijk te doen, niet met een fundamentele verandering van de marxistische grondbeginselen - zoals ten onrechte door Daniels (207) gesteld wordt - doch met een poging tot eliminatie van de burgerlijk materialistische kern van het leninisme.

A.M. Deborin (dezelfde notabene, die in 1927 nog bij de Spinoza-herdenking zo sterk de nadruk legt op het natuurwetenschappelijk-materialisme als het belangrijkste van het "marxisme") en A.S. Martynow zijn in 1928, als de filosofische tegenstellingen zich parallel met sociale en politieke conflicten toespitsen, de zegevierende (maar tijdelijke) hoofden van de nieuwe wijsgerige school, die de nadruk legt op de zelfstandige historische rol van het menselijk bewustzijn en die aan de macht van de menselijke wil groter betekenis toekent dan aan de maatschappelijke ontwikkeling.

Dat - deze zienswijze ten spijt - de nieuwe richting zelf natuurlijk geheel en al een produkt der sociale en politieke verhoudingen is, dat wordt duidelijk wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat daar waar van "de menselijke wil" gerept wordt, in werkelijkheid - of dat bewust of onbewust geschiedt is van weinig belang - sprake is van de wil van Stalin. De nieuwe filosofie beantwoordt aan een maatschappelijke behoefte, aan de behoefte van de partij, die in een bepaalde fase van het Russische revolutionaire ontwikkelingsproces ontstaat. Zij is anti-deterministisch, niet omdat zij zich tegen het marxisme keert, doch omdat zij zich tegen datgene richt wat in Rusland onder "marxisme" wordt verstaan, dat wil zeggen: een deterministisch natuurwetenschappelijk materialisme.

Waarom de filosofische strijd, zoals wij die hier summier hebben weergegeven, zich in Rusland voordoet zodra daar de macht van de bolsjewistische partij eenmaal stevig is gevestigd en waarom die wijsgerige kontroverse een idealistische herziening van de leninistische filosofie tot resultaat heeft, dat kan - evenals het geval is met andere ontwikkelingen binnen het bolsjewisme - op de basis van Pannekoeks kritische beschouwing veel grondiger worden verklaard dan langs andere weg. Dat bewijst de bruikbaarheid van de marxistische methode, wanneer zij wordt toegepast op een maatschappelijk verschijnsel als het bolsjewisme.

Wat hierbij bedacht moet worden is, dat het Pannekoek geenszins om een kritisch-wetenschappelijk oordeel zonder meer te doen is. Reeds in de al-

lereerste jaren van zijn optreden als socialistisch theoretikus verklaart hij (208), dat "wetenschap er niet is om haarzelfs wil en ook niet ter bevrediging van een vaag verlangen naar kennis in het algemeen". Hij bestrijdt uit alle macht de fictie als zou zij boven de strijd der klassen tronen. Hij verdedigt met vuur het inzicht, dat "strijd op het gebied van de wetenschap de uiting is van een natuurlijke tegenstelling van klasse-opvattingen, de uitdrukking van een klassenstrijd, waarvoor geen bemiddeling of oplossing mogelijk is."

Van welke klassenstrijd Pannekoeks eigen wetenschappelijke veldtocht op het gebied van de leninistische filosofie dan wel de uitdrukking is, is geen moeilijk te beantwoorden vraag na hetgeen omtrent het uitgangspunt en de aanleiding voor zijn onderzoek reeds is gebleken: van de strijd van de arbeiders tegen het kapitaal, van hun onvermijdelijk verzet tegen de verhoudingen die hun bestaan regelen. Het bolsjewisme eist de leiding van die strijd voor zich op, met methoden, die daaraan volkomen wezensvreemd zijn. Als Pannekoek die aanspraak afwijst, schaart hij zich niet, zoals "Politiek en Cultuur" na zijn sterven gesuggereerd heeft (209), in het burgerlijke, anti-bolsjewistische front. Met het anti-bolsjewisme van de bourgeoisie, dat veel minder scherp en veel minder gefundeerd is dan het zijne, heeft zijn standpunt niets gemeen. Hij tekent geen verzet aan tegen de onmondigheid van het Russische proletariaat of tegen Moskou's pogingen de arbeiders elders te bevoogden, omdat hij - zoals de West-Europese burgerij - aan een andere vorm van onmondigheid of een ander soort van bevoogding de voorkeur zou geven. Hij voert de strijd op twee fronten tegelijkertijd: tegen het kapitalisme in zijn - min of meer klassieke - westerse vorm én tegen het staatskapitalisme naar het model van het moderne Rusland. De noodzakelijkheid daarvan staat hem helderder dan ooit voor de geest wanneer hij zich eenmaal met zijn kritiek op Lenin de weg heeft gebaand naar een veel duidelijker inzicht in het werkelijk karakter van het bolsjewisme dan voorheen ook door hemzelf kan worden verworven.

Iets daarvan is de lezer al gewaar geworden. Hij zal zich herinneren, dat Gorter in de herfst van 1920 naar Moskou gaat om met Lenin te spreken over de tactiek van de Duitse K.A.P., dat hij Lenin wil overtuigen van haar gelijk en van de "verkeerdheid" van de praktijken van Sinowjef, van Radek en van de gehele Derde Internationale. Als Pannekoek in de reeds enkele malen door ons gebruikte levensschets van Gorter diens optreden in Moskou aanroert, dan zegt hij ervan, dat het "natuurlijk... geen effect had". Dat is de zienswijze, niet van de man die naar Rusland reist om Lenin te bezweren van zijn voor de West-Europese arbeiders zo verderfelijke methoden af te zien, maar van de man, die achteraf begrijpt, dat er voor Lenin geen andere methoden mogelijk zijn geweest.

Gorter en Lenin hebben destijds een volstrekt verschillende taal gesproken. Lenin, de Russische jakobijn, het hoofd van de partij, die wat zowel haar theorie als haar praktijk betreft precies beantwoordt aan datgene wat de Russische burgerlijke revolutie nodig heeft, blijft doof voor de man, die met hem over een geheel ander, hem volkomen vreemd soort omwenteling komt discussiëren. Gorter zelf heeft het beseft en spreekt er na zijn terugkomst over met de bitterheid van een "teleurgestelde" (210). Pannekoek weet later, dat er voor die teleurstelling geen enkele grond heeft bestaan.

De "Russische jakobijn": niet wij zijn het die Lenin zo noemen; hij doet het zelf. Op het heetst van de hartstochtelijke discussies over de organisatorische principes van de partij roept hij uit, dat de revolutionaire sociaaldemokraat niets anders is dan de met het proletariaat verbonden jakobijn (211). Hij legt niet slechts de nadruk op de zijns inziens bestaande noodzaak van een straf gecentraliseerde organisatie, maar hij wil haar ook klein houden en een konspiratief karakter geven: hij beschouwt de partij als een genootschap van samenzweerders (212).

Rosa Luxemburg onderwerpt deze bolsjewistische partij-opvatting terstond aan een vlijmscherpe kritiek. Terloops somt zij daarin met scherpzinnigheid stuk voor stuk trefzeker al de mogelijke - later inderdaad werkelijkheid wordende - gevaren op, die deze partijvorm voor de Russische revolutie en voor de Russische sociaaldemocratie in petto heeft (213). Maar niet dat is het belangrijkste in haar uiteenzetting, doch het betoog, dat Lenin "de direkte en autonome organisatie en aktie van de massa's" onderschat; dat hij niet in de gaten heeft, dat er een tijdperk aanbreekt, waarin de arbeidersklasse zélf handelend in de geschiedenis moet en zal gaan optreden. De betekenis van de destijds gevoerde polemiek is hierin gelegen, dat Rosa Luxemburg - met alle zwakheden, die op dat tijdstip onvermijdelijk zijn, maar tegelijk zo duidelijk als op dat tijdstip reeds mogelijk blijkt - het verschil, nauwkeuriger gezegd: de tegenstelling aangeeft tussen de proletarische organisatievormen en de "blanquistische (214) organisatieprincipes" der bolsjewiki.

Op het eerste gezicht schijnt het, dat het gelijk in deze discussie geheel aan de zijde van de Poolse, in Duitsland wonende en werkzame socialiste is. Heeft de geschiedenis van het bolsjewisme niet laten zien, waar "de voogdij van een alwetend en almachtig centraal comité" - zoals zij het sarkastisch formuleert - naar toe voert? In werkelijkheid is er van een gelijk aan geen van beide kanten sprake.

Natuurlijk slaat Rosa Luxemburg de spijker op de kop wanneer zij constateert, dat de opvatting van Lenin "blanquistisch" is. Maar als zij, waar het op neerkomt, hem daar een verwijt van maakt; wanneer zij betoogt, dat zijn zienswijze allesbehalve korrespondeert met de zienswijze die hij

zou moeten huldigen, indien hij zich nauwkeuriger rekenschap zou geven van het karakter van de proletarische klassenstrijd, dan blijft het haar verborgen, dat de klassenstrijd die zij op het oog heeft in het algemeen in Rusland niet aan de orde is, ook al lijkt het optreden der Russische arbeiders - omdat zij nu eenmaal óók arbeiders zijn - soms (in 1905 bijvoorbeeld) op het optreden van de arbeiders in West-Europa.

De discussie tussen Luxemburg en Lenin in 1904 anticipeert, is als het ware een voorproefje van die tussen Gorter en Lenin in 1920. Rosa Luxemburg richt zich vanuit het standpunt der proletarische revolutie tot iemand, die de representant is van de burgerlijke. Niet omdat hij het verkeerd ziet is Lenin "blanquist"; hij is het, omdat het "blanquisme" het antwoord vormt op de problemen van die omwenteling, die in Rusland voor de deur staat. Zoals het burgerlijke materialisme de filosofie is van het bolsjewisme, zo is het "blanquisme" zijn politieke theorie omdat ook in de geschiedenis geldt, dat grote gebeurtenissen nu eenmaal hun schaduw vooruit werpen en Rusland niet op de proletarische omwenteling afstevent, maar op de jakobijnse. Maar dat alles wordt pas goed zichtbaar in het licht van Pannekoeks analyse.

Het feit dat Lenins partij iets totaal anders is dan een bij de proletarische strijd passende organisatie, heeft Rosa Luxemburg op overtuigende wijze aangetoond. Waarom zij iets anders is en wat zij dan wel is, dat zijn vragen waarop men het antwoord vindt in "Lenin als Philosoph".

Pannekoeks houding ten opzichte van Lenin is eigenlijk precies omgekeerd als die van Rosa Luxemburg met wie hij het (marxistisch) uitgangspunt gemeen heeft. Zegt Rosa Luxemburg dat Lenin het direkte en zelfstandige optreden der massa's onderschat, Pannekoek verklaart waarom er van "onderschatten" eigenlijk geen sprake is, om de eenvoudige reden namelijk, dat Lenin de typisch proletarische vorm van de massa-actie vanuit de Russische verhoudingen niet eens kan zien (215). Rosa Luxemburg vraagt in feite aan Lenin: Waarom bouwt u in Rusland toch een jakobijnse partij op? Laten de Russen leren van de klassenstrijdervaringen in West-Europa! Pannekoek kritiseert Lenin niet vanwege het feit dat deze een aan de proletarische strijd wezensvreemde organisatie heeft gesticht. Hij zegt tot Lenin: Vanzelfsprekend hebben de bolsjewiki voor de burgerlijke revolutie in Rusland de daarvoor geknipte partij gesmeed. Het is niet zo, dat de Russen zouden hebben moeten leren van West-Europa. Het is zo, dat de West-Europese arbeiders geen voorbeeld kunnen nemen aan Rusland.

In het laatste hoofdstuk van "Lenin als Philosoph", dat de titel "De proletarische revolutie" draagt en waarin deze tegenover de burgerlijke revolutie wordt gesteld, formuleert Pannekoek (216) het kort en duidelijk: "De

Derde Internationale streeft naar een wereldrevolutie naar het model van de Russische, met hetzelfde doel als in Rusland verwezenlijkt werd. In Rusland heerst het staatskapitalisme (dat daar staatsocialisme of zelfs kommunisme wordt genoemd); het produktie-apparaat wordt er beheerst door een staatsbureaucratie, onder leiding van de kommunistische partijchefs. Deze staatsbureaucratie beschikt, als nieuwe heersende klasse, direkt over het produkt, derhalve over de meerwaarde, terwijl de arbeidersklasse als loontrekkende wordt uitgebuit Door een soortgelijke revolutie, waaraan wederom de arbeidersklasse stootkracht moet verlenen, moet in de hoogontwikkelde kapitalistische landen de bourgeoisie overwonnen en uit de weg worden geruimd en moet de produktie door de staat georganiseerd worden, dat wil zeggen onder leiding van een staatsbureaucratie als behoefte-ekonomie worden geregeld. De Russische revolutie kon alleen maar daardoor zegevieren, dat de bolsjewistische partij als gesloten, strafgedisciplineerde eenheid de massa's leidde en dat binnen de partij het heldere inzicht en het onbuigzame vertrouwen van Lenin en zijn vrienden er borg voor stonden dat de juiste weg werd gevolgd. Daarom moeten (Pannekoek geeft hier nog steeds de opvattingen der Derde Internationale weer - C.B.) ook in de wereldrevolutie de arbeidersmassa's de kommunistische partij volgen, aan haar de leiding en later de heerschappij overlaten, terwijl de massa der partijleden gedisciplineerd de partijleiding moet gehoorzamen. Op de partijleiders, de ervaren revolutionairen met inzicht, komt het aan; de massa's hebben alleen maar de overtuiging nodig, dat de partij en haar leiders gelijk hebben."

"In werkelijkheid", zo gaat Pannekoek verder, "staat voor de arbeidersklasse in de landen met een hoogontwikkeld kapitalisme, in West-Europa en Amerika, de zaak er geheel anders voor. Zij heeft een geheel andere taak te vervullen dan een achterlijk vorstelijk absolutisme omver te werpen Voor haar gaat het erom, zelf meester over de produktie te worden en de bron van haar bestaan, haar eigen arbeidsproces te beheersen. Dat is de werkelijke opheffing van het kapitalisme. Zulk een doel kan niet bereikt worden door een arbeidersklasse, die domweg vol vertrouwen aanloopt achter een partij, die zichzelf tot vooruitziende leiding bombardeert ... Zij (de arbeidersklasse) moet, man voor man, zelf handelen, zelf beslissen; daartoe moet zij zelf denken, zelf weten. Alleen op die manier kan zij een werkelijke klasse-organisatie in de vorm van een radenorganisatie, van onder op opbouwen. Het helpt haar niets, indien haar het geloof wordt bijgebracht, dat haar leiders het wel weten... Voor de arbeidersklasse komt het er niet op aan het aantal aanhangers van een partij zo groot mogelijk te maken, doch gaat het er om zelf rijp en bekwaam te worden om de macht over de samenleving te grijpen."

Uit deze passages, neergeschreven in 1937 of 1938, blijkt zonneklaar, dat

Pannekoek niet slechts de bolsjewistische partij voor het tegendeel van een proletarische organisatie houdt, doch iedere partij; van welk soort dan ook. Zijn kritiek op Lenins partij-opvatting en op het bolsjewisme is tevens een kritiek op de partij-opvatting in het algemeen.

De aanloop naar een dergelijke zienswijze hebben wij al bij hem waargenomen in het jaar 1920, waarin hij zegt, dat revolutionaire bewegingen geen partij-akties kunnen zijn en dat revoluties niet door revolutionaire partijen worden gemaakt (217). Maar hij huldigt op dat moment, zo hebben wij ook gekonstateerd, nog de opvatting, dat er behoefte bestaat aan een partij van een nieuw type: geen parlementaire partij oude stijl en geen leninistische, die uit naam van de arbeiders de macht wil veroveren om vervolgens over hen te heersen, maar een partij van een type als dat van de K.A.P.D.

Een dergelijk standpunt is maar al te begrijpelijk. In de klassieke burgerlijke revolutie ontstaan de burgerlijke partijen van klassiek karakter. Voor de burgerlijke Russische revolutie, die een bijzondere burgerlijke omwenteling is, omdat niet de bourgeoisie er de voornaamste rol in speelt, is een burgerlijke partij geschapen van een bijzonder, namelijk "blanquistisch" type (218). Wat ligt meer voor de hand dan de konklusie, dat voor en in de proletarische revolutie een proletarische partij noodzakelijk is? Deze konklusie wordt door Pannekoek aanvankelijk dan ook inderdaad getrokken. Pas de praktijk - van dergelijke partijen en bovenal van de arbeidersstrijd - brengt Pannekoek tot het inzicht, dat niet iedere soort van revolutie haar eigen soort van partij heeft, doch dat de partij als zodanig, in de ene vorm of de andere, als verschijningsvorm gebonden is aan de burgerlijke omwenteling en aan de kapitalistische samenleving, wat haar gedaante ook moge zijn. Niet tussen burgerlijke partij en proletarische partij, maar tussen burgerlijke partij en proletarische klassenstrijdorganisatie loopt de scheidingsslijn.

Zoals met al zijn inzichten het geval is - om redenen die wij reeds behandeld hebben - heeft Pannekoek ook dit standpunt moeizaam veroverd. Niet aan de hand van puur intellectuele konstrukties komt hij tot zijn uiteindelijke zienswijze om daar vervolgens een soort van "propaganda" mee te bedrijven. De theorie is voor hem ook op dit punt niet anders dan de samenvatting van een menigvuldigheid van feiten, die door hun kwantiteit tenslotte de doorslag geven en dan de algemene gevolgtrekkingen uit de sociale verschijnselen kwalitatief beïnvloeden. Sommigen zijn hem op de weg naar nieuwe opvattingen vooruit geïld, zonder dat hij hen aanstonds is gevolgd.

Van de bekende en op enigerlei wijze op de voorgrond getreden figuren binnen of rond de K.A.P.D. is Otto Rühle de eerste geweest, die de noodzaak van een proletarische partij voor de proletarische omwenteling heeft

betwist. Dat onderscheidt hem van zijn partijgenoten, met wie hij overigens ook van mening verschilt omtrent de door de K.A.P.D.-meerderheid voor wenselijk gehouden aansluiting bij Moskou. Rühle wijst iedere partijvorm af en wordt daarbij gesteund door een aantal arbeiders, die spoedig met elkaar de "Kommunistische Arbeidersgemeenschap Oost-Saksen" zullen vormen, en op grond van het gehuldigde standpunt min of meer los van of buiten de K.A.P.D. komen te staan. In december 1920 bestempelt Rühle, in een beschouwing die "Het overwonnen partijstandpunt" (219) heet, een partij als: schadelijk voor de bevrijding van het proletariaat en in strijd met de revolutionaire organisatievormen.

De proletarische revolutie vereist volgens Rühle een proletarische, in plaats van een partijtaktiek. Hij legt er daarbij ook de nadruk op, dat het kapitalisme in zijn economisch fundament moet worden aangetast en dat voor de arbeiders het bedrijf het eigenlijke toneel van de klassenstrijd is. Maar dat laatste is niet iets waardoor hij zich op opzienbarende wijze van anderen onderscheidt. Het is een paar jaar eerder ook al door Rosa Luxemburg gezegd, die de vraagstukken, die in de K.A.P.D. aan de orde komen in het geheel niet of nauwelijks heeft gekend. "Dáár waar de massa's aan de keten van het kapitaal gesmeed zijn", zo verklaart zij (220) in 1918 op het stichtingskongres van de K.P.D., "dáár moet de keten worden gebroken". Wat niet wegneemt, dat het hoogst onwaarschijnlijk is, dat zij - die de anti-parlementaire houding, die op dat stichtingskongres door de meerderheid der gedelegeerden wordt ingenomen, ten zeerste heeft betreurd - aan dergelijke woorden dezelfde verstrekkende konsekwenties heeft verbonden.

Bij Rühle gaat, net als bij Pannekoek later, de kritiek op de partijvorm hand in hand met een kritiek, niet slechts van het opportunistisch karakter van Moskous politiek, maar tevens van het bolsjewisme als zodanig. Hij noemt ongezouten de Russische werkelijkheid een "karikatuur van het kommunisme"; hij aarzelt niet om uit te roepen, dat de Russische arbeiders aan nog grotere slavernij en nog erger onderdrukking zijn blootgesteld dan hun Duitse kollega's. Dat zijn verklaringen, die in 1920 in de K.A.P.D. nog heftige verontwaardiging wakker roepen. De "Kommunistische Arbeiter Zeitung", het orgaan van deze partij, verklaart Rühle tot een "partij-vernieler" (221). Ook Pannekoek neemt (222) in zijn opstel "De K.A.P.D. en Moskou" nadrukkelijk afstand, zowel van een dergelijk "antibolsjewisme" als van Rühles overige zienswijze.

Het verschil tussen Pannekoek en Rühle in die jaren (1920 en 1921) is echter niet alleen - en zelfs niet in de eerste plaats - daarin gelegen, dat eerstgenoemde nog aan een proletarische partij van het type van de K.A.P.D. vasthoudt en dat hij nog geenszins via zijn kritiek op de bolsjewistische taktiek bij een kritiek op het bolsjewisme zelf is aangeland.

Het wezenlijke verschil is ook in dit geval wederom een verschil in methode.

Het komt onder andere hierin tot uiting, dat Rühle veel meer het aksent legt op datgene bijvoorbeeld, wat de V(ereinigte) K(ommunistische) P(artei) D(eutschlands) niet doet (maar zijns inziens zou moeten doen als zij werkelijk kommunistisch zou zijn), dat Pannekoek daarentegen vooral aandacht besteedt aan wat de V.K.P.D. wél doet en haar op grond daarvan kritiseert; zo onder meer vanwege het feit, dat zij tijdens een staking in Hamborn, om redenen, die uiteraard nauw verband houden met de politiek van Moskou, de strijd van de stakende arbeiders met alle middelen tegenwerkt (223).

Wat Rühle ontwikkelt is een soort van "ideeënschets", die aangeeft hoe de massa's naar zijn inzicht georganiseerd dienen te zijn wanneer men uitgaat van het bestaan van een "revolutionaire situatie" in een zin, die men bij Pannekoek - naar wij reeds hebben geconstateerd (224) - bepaald niet aantreft. Wat Pannekoek interesseert is niet de vraag hoe de massa's zich naar het oordeel van deze of gene organiseren moeten, maar hoe zij zich in werkelijkheid organiseren en hoe men op grond daarvan de situatie moet beoordelen.

Rühle wijdt een niet gering deel van zijn krachten aan wat men zou kunnen noemen: het kunstmatig scheppen van organisaties, die, indien ze al ook naar zijn mening niet precies de organisaties van de revolutie zijn, dan in ieder geval toch de broeikas moeten vormen, waarin de werkelijke organen der omwenteling voorspoedig kunnen gedijen. Hij werkt ijverig mee aan de versteviging van de aldus genoemde "Allgemeine Arbeiter Union" als "proletarische eenheidsorganisatie", die bedrijfsorganisaties moet overkoepelen. Die "Union" legt, in de conceptie van Rühle, de nadruk op "economische activiteit" en moet naar zijn mening een partij-organisatie als de K.A.P.D. overbodig maken. Maar wat Rühle van de K.A.P.D. onderscheidt is niet, dat deze partij tegen een "Union" gekant is, doch dat zij naast de "economische organisatie" der arbeidersklasse een afzonderlijke politieke organisatie in de vorm van een partij voor volstrekt noodzakelijk houdt, die Rühle daarentegen kategorisch afwijst.

Als Pannekoek over de vraag: partij én "Union" dan wel partij óf "Union" zijn inzichten ontvouwt (225), dan blijkt hij inderdaad, net als de K.A.P.D.-meerderheid, de partij nog voor onmisbaar te houden. Waarin hij echter niet slechts van Rühle maar ook van vele K.A.P.D.-ers verschilt is dit, dat Pannekoek geenszins partij én "Union" naast elkaar wil laten bestaan, maar dat hij - met enig voorzichtig voorbehoud ten aanzien van de situatie in Duitsland - juist de "Union" voor overbodig houdt. Zijn argument daarvoor is karakteristiek. De proletarische democratie wordt, zo zegt hij, gedragen door alle bedrijfsarbeiders, "die door hun vertegenwoordigers, die de bedrijfsraden vormen, de politieke en maatschappelijke leiding ter hand nemen." De partij heeft volgens Pannekoek de taak om als bewuste minder-

heid de geesten te verhelderen. Waarom er daarnaast nog een tweede organisatie zou moeten zijn - met een soortgelijke taak en met praktisch dezelfde mensen - ziet hij niet in.

Dat Rühle dat anders ziet komt doordat zijn opvatting omtrent de taak van de "Union" volkomen verschilt van die van Pannekoek, die op zijn beurt weer de partij toch eigenlijk anders beschouwt dan anno 1920 in feite door de K.A.P.D. gedaan wordt, ook al treedt dat verschil niet al te duidelijk aan het licht. Pannekoek spreekt weliswaar in de brief, waaruit zojuist geciteerd is, niet slechts van een maatschappelijke, maar ook van een politieke leiding, maar hij doet dat waar hij het over de leiding door de arbeiders zélf heeft, wat aan het woord "politiek" al een andere inhoud geeft dan wanneer het met betrekking tot een partij wordt gebezigd. Het is voorts uit de bewoordingen van zijn schrijven duidelijk, dat hij voor de partij nauwelijks nog een politieke taak in de gebruikelijke zin van het woord ziet weggelegd.

De K.A.P.D. en Rühle hebben dit met elkaar gemeen, dat zij beiden op "de revolutie" willen afstevenen. Pannekoek daarentegen gaat van de klassenstrijd uit, zoals deze in de werkelijkheid wordt gevoerd.

Wanneer nu Pannekoek aan de hand van de klassenstrijdervaringen het nog in de jaren 1920 en 1921 door hem ingenomen standpunt langzaam loslaat, wanneer hij niet langer voor de proletarische revolutie een proletarische partij noodzakelijk acht, maar een klassenstrijdorganisatie, waaraan geenszins meer de partijvorm kleeft, dan betekent dit toch allerm minst, dat hij zich "bekeert" tot de zienswijze die Rühle destijds heeft ingenomen.

Als de werkelijkheid Pannekoek het verschil demonstreert tussen het praktische optreden van de arbeiders en de activiteiten van de K.A.P.D. (of de K.A.P.N. in Holland), als hij er zich min of meer, soms vaag, soms weer wat helderder, bewust van wordt, dat de al spoedig aan de dag tredende tegenstellingen in de schoot van die partij(en) in dat verschil tussen arbeidersstrijd en partij-activiteit hun oorsprong vinden (226), dan betekent dat niet, dat hij nu tóch, zoals Rühle gedaan heeft, het aksent op de Union gelegd wil hebben.

Het met schokken rijpend inzicht, dat ook de "proletarische partij" als organisatievorm vreemd is aan de, in de gegeven maatschappelijke situatie natuurlijke, organisatievormen der arbeiders, die spontaan in de klasseworstelingen worden gevormd, brengt hem er niet toe, en kan hem er niet toe brengen, een stap terug te doen naar de K.A.P.D. en vervolgens nog een stap opzij naar Otto Rühle, maar leidt tot een stap voorwaarts. Pannekoek gaat zowel boven het standpunt van de een als boven dat van de ander uit. De stap voorwaarts waarvan wij hier spreken is in feite de stap naar datgene, wat tenslotte zal worden aangeduid als r a d e n - k o m m u n i s m e . Die

stap wordt alweer niet door Pannekoek alleen gezet. De naam van de desbetreffende richting ontstaat, omstreeks 1923, in Duitsland. Het is uitermate typerend, dat zij die hun opvattingen met dat woord karakteriseren oorspronkelijk merendeels niet uit de K.A.P.D. komen, maar uit de los daarvan staande Union. Met Rühle hebben zij "het partijstandpunt overwonnen"; met Pannekoek zijn zij hoe langer hoe meer van mening, dat revolutionaire initiatieven, bewust of onbewust, alleen maar door de arbeidersklasse zélf genomen kunnen worden, dat de eenheid van die klasse niet door Unionen à la Rühle verwezenlijkt kan worden, doch gerealiseerd wordt in de proletarische strijd.

Op de grens van de jaren '20 en '30 hebben de radenkommunistische opvattingen en derhalve ook die van Pannekoek duidelijk gestalte gekregen. Dat ze nauwer bij de realiteit aansluiten dan zowel die van de K.A.P.D. als die van Rühle wordt door de feitelijke ontwikkeling bewezen. Weliswaar heeft er formeel tot aan Hitlers machtsgreep in Duitsland een Allgemeine Arbeiter Union bestaan, maar die A.A.U. is niet dezelfde als de gelijknamige organisatie, waarop rond 1920 Rühle zijn hoop gevestigd heeft. Na aanvankelijk tegenover de K.A.P.D. en de van háár geest vervulde A.A.U. niet onbelangrijke successen te hebben geboekt, zijn de onder zijn invloed staande organisaties in de tweede helft van de jaren twintig al lang spoorloos verdwenen, tegelijk met het terug-ebben van de klassenstrijd. De andere A.A.U. die zich dan nog staande weet te houden, is niet meer dan een soort van "economische nevenorganisatie" van de K.A.P.D. Die partij beperkt zich bij het aanbreken van de jaren dertig in feite (maar geenszins uit beginsel) tot een soortgelijk werk als de radenkommunisten ondernemen. Voor de rest is zij niet meer dan een fantoom.

Dat A.A.U. en K.A.P.D. ook zonder de nazi's ten onder zouden zijn gegaan kan onder andere worden afgeleid uit het lot van de Hollandse K.A.P.N.: Zij verdwijnt anno 1932 van het toneel zonder dat haar oplossing door ook maar iets anders wordt veroorzaakt dan door inwendige geschillen, die minder met maatschappelijke gebeurtenissen samenhangen dan wel met de omstandigheid, dat het bestaan van de partij als zodanig hoe langer hoe minder beantwoordt aan een reële maatschappelijke behoefte (227). Het zélf handelen van de arbeidersklasse echter - in raden of in met raden wezenlijk verwante organisatievormen, zoals de strijdkomités der "wilde" stakingen - treedt sindsdien steeds duidelijker op de voorgrond en wordt schering en inslag na de tweede wereldoorlog.

De ontwikkeling van Pannekoeks opvattingen loopt parallel met de hier geschetste ontwikkeling van enerzijds de partij-organisatie en anderzijds de arbeidersstrijd; maar niet nauwkeurig. Hoe scherp hij ook in de jaren dertig, in "Lenin als Philosoph", de volslagen ongeschiktheid van een partij-

organisatie voor de proletarische strijd geschetst heeft, hoe duidelijk hij er ook in zijn betrekkelijk kort nadien geschreven boek "De arbeidersraden" op wijst, dat de klassenstrijdorganisatie der arbeiders noodzakelijkerwijze een heel andere moet zijn dan die van de burgerlijke wereld, direkt na de tweede wereldoorlog, in 1946, laat hij in zijn reeds eerder genoemde "Vijf stellingen over de klassenstrijd" (228) niettemin een enigszins ander geluid horen. Hij heeft het daar namelijk over de partij, die in tegenstelling tot de traditionele partijen tot taak zou hebben "kennis en inzicht te verbreiden, ideeën te formuleren en de geest der massa's te verhelderen."

"De arbeidersraden", zegt Pannekoek aan het slot van zijn vierde stelling, "zijn de organen van het praktisch handelen, de strijdorganen der arbeidersklasse; aan de partijen valt de taak toe de geestelijke kracht voor die strijd te wekken en in stand te houden. Hun werk is een onmisbaar onderdeel van de zelfbevrijding der arbeidersklasse."

Wat men hier, om welke reden of door welke oorzaak dan ook opeens verneemt (229), zijn soortgelijke klanken als die van omstreeks 1920, maar toch niet helemaal dezelfde. Pannekoek zegt in deze vierde stelling óók: "Een politieke partij kan de bevrijding (der uitgebuite klasse) niet tot stand brengen; zodra zij heeft gezegevierd schept zij alleen maar nieuwe vormen van onderwerping. De arbeidende massa's kunnen hun bevrijding slechts verwezenlijken door hun eigen aktie, door hun lot in eigen hand te nemen, door met uiterste krachtsinspanning hun strijd en hun arbeid zelf te leiden en te organiseren door middel van hun raden."

In 1920 kan hij nog niet zó duidelijk iets formuleren, dat eigenlijk met de gedachte, dat een partij (nieuwe stijl!) "een onmisbaar onderdeel van de proletarische zelfbevrijding" zou wezen in regelrechte tegenspraak is. Niemand kan zich dan ook op de "Vijf stellingen over de klassenstrijd" beroepen om met Pannekoeks autoriteit de zogenaamde noodzakelijkheid van een "proletarische partij" te onderstrepen; zeker niet wanneer men Pannekoeks zienswijze geen geweld wil aandoen en ook nog rekening wil houden met wat hij in "De arbeidersraden" heeft opgemerkt omtrent de zelfvoeding der arbeiders door hun zelfstandige strijd.

Wat uiteindelijk Pannekoeks opvattingen op stuk van zaken zijn blijkt onmiskenbaar uit zijn van 1953 daterende discussie met Pierre Chaulieu van de Franse groep "Socialisme ou Barbarie", die begin 1949 is ontstaan doordat de tot haar behorende militanten zich losmaken van het trotskisme. Over die Franse groep, waarmee Pannekoek in de loop van 1953 voor het eerst, via haar publikaties, kennismaakt, schrijft hij op 30 oktober van dat jaar aan de auteur van dit boek: "Ze zijn nog niet vrij van het bolsjewistische virus, door Trotski ingeënt, van de "avant-garde" en de revolutionaire partij, die de revolutie moet maken, of de leiding van de revolutie moet nemen. Op dat punt zijn wij in Holland verder gekomen, door het inzicht dat

de arbeiders ook in hun strijd om de macht zelfstandig, eigen baas zullen moeten zijn en eigen weg zoeken. En dat ook daarin, in deze strijd, organen van zelf-leiding opgebouwd zullen worden, die de arbeidersraden in hun eerste functie en groei zullen zijn. Die opvatting vind ik bij hen niet of nog niet. Zij stellen zich blijkbaar de proletarische revolutie als één grote actie voor, waarna de arbeiders met de opbouw van de nieuwe economie moeten beginnen; daarvan heeft de partij alleen benul..."

Als Pannekoek zich regelrecht tot Chaulieu richt (230), verklaart hij onder andere: "Om de zege te behalen behoeven wij geen "revolutionaire partij", die de leiding van de proletarische revolutie neemt..." Op een andere plaats heeft hij het over "de onmogelijkheid om de macht en de vrijheid van een klasse, die haar eigen lot in handen neemt, te harmoniëren met de eis, dat zij moet gehoorzamen aan een leiding, gevormd door een kleine groep of partij". Tenslotte merkt hij op, dat "het de massa's zijn, die zullen hebben te beslissen - in hun bedrijfsvergaderingen en raden - omtrent de beste wijze van handelen."

Nadat Chaulieu zijn bedenkingen heeft laten horen, schrijft Pannekoek: "U stelt het probleem volkomen praktisch: wat zal de partij doen, wanneer zij 45 procent van de leden der raden achter zich heeft en verwacht, dat een andere partij (neo-stalinisten, die naar totalitaire macht streven) zal trachten door geweld naar de macht te grijpen? Uw antwoord is: laten wij haar vóór zijn, door te doen, wat wij vrezen dat zij zullen doen. Wat zal het uiteindelijke resultaat van zulk een actie zijn? Zie naar wat er in Rusland gebeurde. Daar wás een partij... verzekerd van de steun van de sowjets, reeds door de arbeiders gevormd; toch moest zij voor zichzelf de macht grijpen en het resultaat was het totalitaire stalinisme. (Dit "moest" betekent, dat de omstandigheden nog niet rijp waren voor een werkelijke proletarische revolutie. In de hoog ontwikkelde westerse kapitalistische wereld zijn zij zeker rijper; in welke mate kan slechts blijken uit de loop van de klassenstrijd). Dus moet de vraag gesteld worden: zal de strijd van de partij, zoals u zich die voorstelt, de proletarische revolutie redden? Het schijnt mij toe, dat het veeleer een stap zou zijn naar nieuwe onderdrukking."

In deze zelfde, tweede, brief zegt Pannekoek voorts: "Als de situatie in Frankrijk of in de wereld, massale strijd van de arbeiders noodzakelijk zou maken, zullen de communistische partijen onmiddellijk trachten de actie om te buigen in een pro-Russische partij-demonstratie. En er zal een energieke strijd met hen gevoerd moeten worden. Maar wij kunnen hen niet verslaan door hun methoden na te volgen. Dit kan alleen gebeuren door onze eigen methoden toe te passen, de echte strijdwijze van een strijdende klasse... De arbeiders kunnen overheersing van de communistische partijen

slechts voorkomen door ontwikkeling en versterking van hun eigen klasse-macht" (231).

Uit dit alles komt Pannekoeks, op de ervaringen van de arbeidersstrijd in de hoog ontwikkelde kapitalistische industrielanden gefundeerde, mening omtrent de partij en het partij-standpunt duidelijk genoeg naar voren. Omdat de vraag voor de hand ligt of er voor de partij een alternatief is, wordt het antwoord daarop meteen door hem gegeven. "De klasse-macht van de arbeiders", zegt hij, die door hem tegenover de macht van de partij gesteld wordt. Uit deze zelfde brief aan Chaulieu blijkt voorts, dat voor hem die klasse-macht van de arbeiders onverbrekkelijk verbonden is met "hun eensgezinde wil de produktiemiddelen zélf te bezitten en te beheren". Die klasse-macht en dat streven zijn voor hem als het ware twee kanten van dezelfde zaak.

Het is geen alternatief dat door Pannekoek is uitgevonden of bedacht en dat aan de arbeiders zou moeten worden voorgelaten. Het is een alternatief, dat in de klasseworsteling zelf geboren wordt. De klasse-macht van de arbeiders of het streven de produktiemiddelen in eigen beheer te nemen ziet Pannekoek niet als iets waarvoor de arbeiders de strijd zouden dienen aan te binden, maar als een macht of een streven, dat uit de strijd van de arbeiders resulteert.